

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΔΥΟ ΝΑΟΙ ΜΕ ΤΡΟΥΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΩΟ ΣΤΗΝ ΠΙΕΡΙΑ

Πετρίδου Σοφία

Επιβλέποντες Διδάσκοντες
Βαραλής Ιωάννης
Κυρτάτας Δημήτριος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Βόλος
2021

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο 1ο : Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα	7
1.1. Τοιχοποιία	10
1.2. Σύγκριση με την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο	10
Κεφάλαιο 2ο : Ο μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός του Κίτρους	13
2.1. Τα ιστορικά δεδομένα	13
2.2. Τα αρχαιολογικά δεδομένα.....	15
2.3. Τοιχοποιία	18
2.4. Σύγκριση με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης	19
Κεφάλαιο 3ο : Συγκρίσεις	22
3.1. Η Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη.....	22
3.2. Ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο	24
4. Συμπεράσματα - Χρονολόγηση	28
4.1. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα	28
4.2. Ο επισκοπικός ναός του Κίτρους	29
Βιβλιογραφία	30

Πίνακες

Εισαγωγή

Η Πιερία είναι μια περιοχή που αποτελείται από έναν σημαντικό αριθμό αρχαιολογικών καταλοίπων. Μεταξύ αυτών και πολλά βυζαντινά αρχιτεκτονικά συγκροτήματα. Ξεκινώντας, από την αποκάλυψη δύο βασιλικών στον αρχαιολογικό χώρο του Δίου, το ενδιαφέρον για περισσότερα χριστιανικά κατάλοιπα επεκτάθηκε και στα πλησιέστερα μέρη. Η ιστορική διαδρομή της περιοχής, σε συνδυασμό με την επίδραση των φυσικών καταστροφών που άλλαξαν την ανθρωπογεωγραφία του τόπου, προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στην εξέλιξη της διαδοχής της επισκοπής της Πιερίας και των χριστιανικών μνημείων της, η ίδρυση των οποίων χρονικά εκτείνεται από τον 4^ο μέχρι και τον 19^ο αιώνα.

Συγκεκριμένα, οι χριστιανικοί ναοί του Δίου, από τους οποίους η α' φάση της επισκοπικής βασιλικής ανάγεται στα τέλη του 4ου αιώνα, δείχνει τη σημασία που είχε η πόλη. Ωστόσο, η μεγάλη έλλειψη γραπτών τεκμηρίων για την Πιερία περιορίζει κάπως την έρευνα των υλικών καταλοίπων, σύμφωνα με την Ευτέρπη Μαρκή¹. Το ανασκαφικό έργο που πραγματοποιήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του '70 αύξησε τις γνώσεις των μελετητών για τους ναούς και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα². Συγκεκριμένα, από το 1971 οι ανασκαφές της 9^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ανέδειξαν σημαντικές πτυχές για τα αρχαιολογικά δεδομένα της Πιερίας³. Στα βυζαντινά μνημεία της περιοχής καταλέγονται τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά οικιστικά και οχυρωματικά λείψανα στο κάστρο του Πλαταμώνα⁴, οι δύο βασιλικές του Δίου⁵, η βασιλική στη Βροντισμένη της Κάτω Μηλιάς⁶, το οχυρωμένο επισκοπικό συγκρότημα με τη βασιλική στις Λουλουδιές του Κίτρος⁷, καθώς επίσης και η βασιλική και ο μεσοβυζαντινός ναός στο ίδιο το Κίτρος⁸. Μεταξύ των μνημείων αυτών, οι ναοί της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα και ο μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός στο Κίτρος αποτελούν τα αντικείμενα της συγκεκριμένης εργασίας μου. Η ανάδειξη, επομένως, των ομοιοτήτων και των επιμέρους διαφορών των δύο ναών, μου έδωσε το έναυσμα να εκτείνω περαιτέρω τις γνώσεις μου και να τις βαθύνω, μελετώντας τους διεξοδικά.

Η σχεδόν πιστή αντιγραφή της τυπολογίας που παρουσιάζουν οι δύο ναοί με την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στο επίκεντρο της προσοχής μου και μου προξενεί το ενδιαφέρον για μια ανασκόπηση του παρελθόντος, μια αναδίφηση στην ιστορία του τόπου μου, μια έρευνα των αρχαιολογικών καταλοίπων και, πολύ περισσότερο, διαμορφώνουν τη θέλησή μου να συνεισφέρω στην ανάδειξη των μνημείων και της

¹ Μαρκή 1988, 58. Μαρκή 2008, 569-570.

² Μέντζος 1997, 153.

³ Σταυρίδου-Ζαφράκα 1997, 111-126 και Μισίου 2002, 42.

⁴ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1989, 165-176.

⁵ Καραγιάννη 2010, 187.

⁶ Μαρκή 1986α, 16-29.

⁷ Μαρκή 2001, 19.

⁸ Μαρκή 1989, 177-188. Μαρκή 1990β, 247-258.

παράδοσης της περιοχής της Πιερίας⁹. Πρόκειται για τον τύπο του ναού με τρούλο και περίστω, που απαντά εκτός από την Κωνσταντινούπολη, σε περιοχές της Μακεδονίας, στην Ήπειρο και στο νότιο τμήμα του κράτους των Σέρβων. Χρονικά, ο τύπος καλύπτει ευρύ διάστημα διάδοσης από τον 6ο¹⁰ μέχρι τον 14ο αιώνα. Και αν τα πιο πρώιμα παραδείγματα, του 6ου ίσως αιώνα, αποτελούν παραλλαγές και πρώιμες πραγματώσεις του τύπου, η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, που ιδρύθηκε καθώς φαίνεται στα μέσα του 8ου αιώνα¹¹, αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερους ναούς, όπως άλλωστε έχουν υποστηρίξει ομόφωνα οι μελετητές¹². Ο καθεδρικός ναός της Θεσσαλονίκης έπαιξε καθοριστικό ρόλο για τους δύο ναούς της Πιερίας είτε λόγω της γεινιάσης της Θεσσαλονίκης¹³ με την Πιερία είτε λόγω της σπουδαιότητας της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης που αποτέλεσε κτιριακό πρότυπο προς μίμηση.

Τόσο ο κοιμητηριακός ναός της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα όσο και ο επισκοπικός ναός στο Κίτρος σήμερα και οι δύο ανήκουν σε περιφερειακούς δήμους κοντά στη σύγχρονη πρωτεύουσα του νομού Πιερίας, την Κατερίνη. Η Παναγία της Κουντουριώτισσας βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του οικισμού και πιθανολογείται ότι ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη της προέρχονται από το Δίον και έχουν τοποθετηθεί εκεί σε δεύτερη χρήση¹⁴, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω (εικ. 12-13). Ο επόμενος, χρονικά, ναός, η Επισκοπή του Κίτρος βρίσκεται περίπου 20 χλμ. βορειοανατολικά της Κατερίνης, στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Πύδνας, το εμπορικό λιμάνι της οποίας υπήρξε κατά την αρχαιότητα μέσο επικοινωνίας μεταξύ της Μακεδονίας και της νότιας Ελλάδας¹⁵. Επιπλέον, άλλη μια πληροφορία εξίσου σημαντική είναι η αλλαγή της ονομασίας της αρχαίας πόλης από Πύδνα σε Κίτρος όπως αναφέρεται και σε επιτομή του έργου του Στράβωνα: «Ἐστίν, ἐν Πιερία πόλις Πύδνα, ἣ νῦν καλεῖται»¹⁶, ωστόσο, σήμερα παραμένουν σε ισχύ και οι δύο ονομασίες. Μέσα από τη διερεύνηση και τη σύγκριση των δύο ναών θα καταβληθεί προσπάθεια να διερευνηθούν τα πρότυπά τους και να συναχθούν συμπεράσματα για τη σημασία ναών όπως της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης και της Κοίμησης στο Λάμποβο της Βόρειας Ηπείρου και για τις επιδράσεις που δέχονταν τα οικοδομικά συνεργεία που δραστηριοποιούνταν στην Πιερία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.

⁹ Μαυροπούλου-Τσιούμη 1985, Παπαζώτος 1984, Παπαζώτος 1986 και Παπαζώτος 1990.

¹⁰ Γκιολές 1998, 132.

¹¹ Βελένης 1997, 70.

¹² Βελένης 2003, 63.

¹³ Βελένης 2001, 1-25.

¹⁴ Μέντζος 1988, 196.

¹⁵ Μπέσιος 1985, 51.

¹⁶ Μαρκή 1985, 58.

Στην εργασία μου θα θέσω ορισμένα ερωτήματα, των οποίων οι απαντήσεις σχετίζονται άμεσα με τη μελέτη των δύο ναών της Πιερίας: Τί πιστεύουν οι μέχρι σήμερα ερευνητές τους για τον αρχιτεκτονικό τύπο και τη μορφολογία τους και πώς τους έχουν προσεγγίσει; Πότε πρωτο-ερευνήθηκαν οι δύο ναοί και υπό ποιό ακριβώς πρίσμα; Τί δεδομένα υπήρχαν στη μέχρι τότε βιβλιογραφία; Ποιές επιμέρους παραμέτρους έλαβαν υπόψη τους οι μελετητές των δύο εκκλησιών; Τέλος, ο τύπος του ναού με τρούλο θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα, διότι πολλοί είναι οι μελετητές που έχουν συσχετίσει τον τύπο αυτόν με τον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού¹⁷. Στις περιγραφές των δύο μνημείων θα παρατεθούν τα χαρακτηριστικά τους και θα αποδειχθεί ότι, παρά ορισμένες επιφανειακές ομοιότητες, οι ναοί της Πιερίας διαφοροποιούνται σαφώς από τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Στο σημείο αυτό, θα ήταν απαραίτητο να αναφερθώ στην πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγηση που έλαβα από τον κ. Βαραλή Ιωάννη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για την διεκπεραίωση αυτής της εργασίας, τον εδεδιμότατο πατέρα Παναγιώτη, ιερέα της τοπικής κοινότητας της Κουντουριώτισσας που μου έδωσε την άδεια να εισέλθω στο εσωτερικό του ναού της Παναγίας της Κουντουριώτισσας για το φωτογραφικό υλικό. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γραίκο Νικόλαο, που με τα έγγραφα που μου παρείχε μου έδωσε την δυνατότητα να έχω πρόσβαση σε περισσότερες πληροφορίες γύρω από τον ναό της Κουντουριώτισσας.

¹⁷ Θεοχαρίδου 1994, 121-123.

Κεφάλαιο 1ο: Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα

Ο ναός της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα¹⁸ (εικ. 2) ιδρύθηκε μετά την εγκατάλειψη και ερήμωση της πόλης του Δίου¹⁹. Η απόσταση που χωρίζει τον ναό από τη γειτονική πόλη είναι μόλις 6 χλμ. Η εκκλησία έχει ιδρυθεί στον πρώτο και βορειότερο μιας σειράς λόφων που τριγυρίζουν την πεδιάδα όπου κείται το Δίον.

Ο ναός μάλλον αποτέλεσε κάποια στιγμή καθολικό μονής²⁰ και σήμερα λειτουργεί ως κοιμητηριακός, καθώς εκεί βρίσκεται το νεκροταφείο του ομώνυμου χωριού. Κείται στα βορειοδυτικά του οικισμού, σε ένα δυσπρόσιτο, πλέον, λοφίσκο και καταλαμβάνει το κέντρο οχυρωμένου περιβόλου²¹. Υπάρχει η πεποίθηση ότι τον ναό πλαισιώναν και άλλα οικοδομήματα, που έως σήμερα παραμένουν ανεξερεύνητα, εκτός από μια καμαροσκεπή δεξαμενή νερού που έχει εντοπιστεί περί τα 20 μ. βορείως του ναού²².

Ο ναός στις αρχές της δεκαετίας του 1970 είχε υποστεί πολλές φθορές, τόσο από κρημνισμό των χωμάτων στην ανατολική πλευρά όσο και από τα βάρη του τρούλου που είχε παρουσιάσει καθίζηση στη βόρεια πλευρά, με αποτέλεσμα να έχουν προκληθεί ρωγμές στον αντίστοιχο τοίχο²³ (εικ. 3-4). Η τοπική κοινότητα του χωριού λόγω επικινδυνότητας υποστήριξε την ανατολική και τη δυτική καμάρα με ξυλοτύπους και δοκάρια με ξύλινα υποστυλώματα, προκειμένου να παρέχουν επιπλέον στήριξη στους θόλους του κτίσματος²⁴ (εικ. 6). Ωστόσο, η φθορά του ξύλου επέφερε άλλον έναν κίνδυνο κατάρρευσης του ναού, ενώ την ίδια στιγμή καθιστούσε το μνημείο επικίνδυνο προς επίσκεψη. Κρίθηκε απαραίτητη, επομένως, η επέμβαση της τότε 9^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με αναστηλωτικές εργασίες για τη στερέωση και την ανάδειξη του ναού²⁵. Εξωτερικά, οι τοίχοι του ναού είχαν επιχριστεί με ασβέστη, με αποτέλεσμα η τοιχοποιία να μην ήταν πλήρως ορατή και πολλές λεπτομέρειές της να είχαν καλυφθεί. Επιπλέον, το νότιο παρεκκλήσιο του νάρθηκα βρέθηκε κατεστραμμένο και η στέγη του καταπεσμένη.

Στις εργασίες αναστήλωσης διακρίθηκαν οι μεταγενέστερες της ίδρυσης φάσεις ανακατασκευής του ναού. Πράγματι, κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας στη δυτική πλευρά του νάρθηκα προστέθηκε εξωνάρθηκας, που βρέθηκε σχεδόν κατεστραμμένος, ενώ κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού ιδρύθηκε ανοικτή στοά με ξύλινους κίονες και περιμετρικά πεζούλια στη βάση του νότιου μακρού τοίχου και των κίωνων (εικ. 4-5). Αυτές

¹⁸ Πρόκειται για το μοναδικό βυζαντινό μνημείο στην Πιερία που σώζεται ακέραιο. Μαρκή 2008, 561, Γραϊκός 2004 και Γραϊκός 2006.

¹⁹ Κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους το Δίον ήταν η σημαντικότερη πόλη. Βλ. Μισίου 2002, 41. Καραγιάννη 2010, 187.

²⁰ Μέντζος 1997, 160-162.

²¹ Σαμπανοπούλου 2007, 243.

²² Τσιγαρίδας 1973, 492.

²³ Τσιγαρίδας 1973, 491. Λαζαρίδης 1973-1974, 759.

²⁴ Ό.π.

²⁵ Ό.π.

οι προσθήκες καλύφθηκαν με στέγες, που για λόγους οικονομίας έγιναν μονόρριτες και κάλυψαν και τον νάρθηκα και το νότιο σκέλος του περιστώου, με αποτέλεσμα να ξεκινούν ψηλότερα από τις αρχικές στέγες, ώστε να αποκτήσουν επαρκή κλίση (εικ. 4 και 6). Έτσι, όμως, σκέπασαν εν μέρει τα δίλοβα παράθυρα των αετωμάτων των τυμπάνων στη δυτική και τη νότια πλευρά, τα οποία τοιχίστηκαν. Την ίδια περίοδο ή και πρωιμότερα, την εποχή της τοιχογράφησης του ναού, που ο Ευθύμιος Τσιγαρίδας εκτίμησε ότι θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα τέλη του 15ου αιώνα²⁶, κλείστηκαν με τοιχοποιία τα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου, το μεγάλο τρίλοβο της αψίδας, το δίλοβο παράθυρο του αετώματος της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού και τα μονόλοβα των παρεκκλησίων (εικ. 3-4). Στη βόρεια πλευρά μάλιστα υπήρχε θύρα, που μεταγενεστέρως κλείστηκε με τοιχοποιία κατά το ήμισυ και το ανώτερο τμήμα της μετατράπηκε σε παράθυρο στα νεότερα χρόνια.

Η ίδρυση της στοάς στην νότια πλευρά του ναού (εικ. 4-5) οδήγησε στην κατάργηση της κόγχης του νότιου παρεκκλησίου του νάρθηκα και της μετατροπής της σε θύρα, ενώ και στο βόρειο παρεκκλήσιο, που διέθετε καταχωσμένο φρεάτιο στο κέντρο του, επίσης καταργήθηκε η αντίστοιχη εξέχουσα αψίδα. Επιπλέον, κατά τις εργασίες αφαίρεσης της νεότερης κεραμοσκεπής και εξυγίανσης της εξωτερικής πλευράς των θόλων βρέθηκε ότι ο τρούλος είχε ανυψωθεί στο ανώτερο τμήμα του κάτω από τη στέγη και ότι η κυβική βάση του είχε ψηλώσει κατά τι και είχε επιμηκυνθεί κατά πολύ προς ανατολές και λιγότερο προς δυσμάς (εικ. 7).

Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων περιλάμβανε μια σειρά από βελτιώσεις και αποκαταστάσεις, με σκοπό τη διάσωση του μνημείου και ανάδειξης της αρχικής μορφής της αρχιτεκτονικής του. Δύο από τις εργασίες αποκατάστασης ήταν η μείωση του ύψους της στέγης του τρούλου και η αφαίρεση όλων των πρόσθετων κτισμένων στοιχείων από τη βάση του τρούλου. Η αποκατάσταση των στεγών επιτεύχθηκε με την αφαίρεση των μεταγενέστερων προσθηκών και την επαναφορά στην αρχική τους μορφή, στα αρχικά τους ύψη και στις αρχικές τους διαστάσεις. Ακόμη, χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινού τύπου κεραμίδια για την κάλυψή τους²⁷ (εικ. 7-8).

Επομένως, έχουν διακριθεί τρεις οικοδομικές φάσεις²⁸, από τις οποίες η πρώτη βεβαίως αφορά στην ίδρυση του αρχικού ναού, η δεύτερη στη σφράγιση των παραθύρων και την διακόσμηση με τοιχογραφίες τον 15ο αιώνα, ενώ πιθανώς η τρίτη και τελευταία φάση θα μπορούσε να περιλαμβάνει την ίδρυση του εξωνάρθηκα και της νότιας ανοικτής στοάς, στα χρόνια της Ύστερης Τουρκοκρατίας. Ωστόσο, η απουσία γραπτών πηγών και

²⁶ Τσιγαρίδας 1973, 491. Ο Λαζαρίδης (1973-1974, 762-763) κάνει λόγο για ανεύρεση δύο τοιχογραφικών στρωμάτων και δίνει σύντομη περιγραφή του σωζόμενου εικονογραφικού προγράμματος. Βλ. και Σέμογλου 2002, 716-717, 720.

²⁷ Λαζαρίδης 1973-1974, 761-762.

²⁸ Τσιγαρίδας 1973, 492. Λαζαρίδης 1973-1974, 762.

τεκμηρίων δυσχεραίνει τη μελέτη του μνημείου. Έτσι, βασιζόμενοι στη δημοσιευμένη κάτοψη και την τομή (εικ. 5-6) και στις όψεις του ναού προσπαθούμε να παρατηρήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα ήδη υπάρχοντα ευρήματα.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο (εικ. 5)²⁹. Στο κέντρο του διαθέτει τρούλο που στηρίζεται μέσω σφαιρικών τριγώνων που είναι επίπεδα, κατασκευασμένα με πλίνθους με εκφορικό τρόπο, σε δύο τόξα στη βόρεια και τη νότια πλευρά και σε δύο καμάρες στην ανατολική και τη δυτική πλευρά, από τις οποίες η ανατολική έχει μεγαλύτερο μήκος (εικ. 9). Τα τόξα και οι καμάρες στηρίζονται σε τέσσερις πεσσούς που έχουν τη μορφή τοίχων ικανού πάχους που κείνται στις γωνίες του κεντρικού χώρου. Οι ανατολικοί πεσσοί διαλύονται στη βάση τους και σχηματίζουν χαμηλές διόδους που επιτρέπουν την πρόσβαση των πλάγιων αψιδωτών χώρων από το ιερό βήμα. Ανάμεσα στους βόρειους και τους νότιους πεσσούς δημιουργούνται δίλοβα ανοίγματα, ενώ μεταξύ των δύο δυτικών πεσσών τοποθετούνται δύο κίονες που σχηματίζουν τρίβηλο άνοιγμα (εικ. 14). Από τους δημοσιευμένους κίονες, ο βόρειος φέρει ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα³⁰ (εικ. 10 και 15). Το βόρειο και το νότιο σκέλος του περιστώου, που έφεραν μονόρρυτες ξύλινες κεραμοσκεπές, διέθεταν αρχικά θύρες προς τον εξωτερικό χώρο, οι οποίες μεταγενεστέρως τοιχίστηκαν.

Από τον ανατολικό τοίχο προβάλλουν τρεις αψίδες, από τις οποίες η μεσαία είναι η ευρύτερη και ψηλότερη, που αρχικά διέθετε ευρύ τρίλοβο παράθυρο (εικ. 2-3). Τα πλάγια σκέλη του περιστώου απολήγουν σε μικρότερες αψίδες: το βόρειο σκέλος σε αψίδα εξωτερικά ημικυκλική και εσωτερικά κωδωνόσχημη, ενώ το νότιο σε αψίδα εσωτερικά και εξωτερικά ημικυκλική.

Ο νάρθηκας, που αποτελεί το δυτικό σκέλος του περιστώου, επικοινωνεί με τον κεντρικό τρουλοσκεπή πυρήνα του ναού με τρίβηλο και με τα πλάγια σκέλη του περιστώου με πλατιά τοξωτά ανοίγματα. Στο δυτικό του τοίχο αρχικά θα διέθετε μια θύρα στο κέντρο, ενώ οι δύο εκατέρωθεν φαίνονται μεταγενέστερες (εικ. 5). Στα πλάγια του προσκολλώνται ορθογώνια ισοπλατή δωμάτια, με τα οποία επικοινωνεί με θύρες. Η θύρα προς το νότιο δωμάτιο (εικ. 16) φαίνεται αρχική και ανοίγεται στο μέσον της στενής πλευράς του νάρθηκα. Αντίθετα, η θύρα προς το βόρειο δωμάτιο φαίνεται ότι ανοίχθηκε πρόχειρα και κάπως έκκεντρα και γι' αυτό ίσως είναι μεταγενέστερη. Και τα δύο δωμάτια καλύπτονται με σταυροθόλια, εκ των οποίων αυτό του βόρειου δωματίου είναι μάλλον αρχικό, ενώ αυτό του νότιου αποκαταστάθηκε κατά τις εργασίες του 1973-1974.

²⁹ Γραίκος 2006, 12-20 και Γραίκος 2004, 20-21

³⁰ Μπούρας 2001, 73-74, εικ. 60.

1.1. Τοιχοποιία

Ο ναός της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα έχει κτιστεί με ένα είδος μικτής τοιχοποιίας, από εναλλάξ ζώνες με μονές στρώσεις λίθων και επάλληλες στρώσεις πλίνθων (εικ. 2 και 8). Η συγκεκριμένη τεχνική εφαρμόστηκε κατά την ρωμαϊκή περίοδο και κατά την Ύστερη αρχαιότητα, αλλά επιβίωσε μέχρι πολύ αργότερα. Αντίθετα, η κεντρική αψίδα είναι κτισμένη με αμιγή πλινθοδομή, όπως και όλη η θολοδομία του ναού και ο τρούλος (εικ. 2). Στο εσωτερικό του ναού φαίνεται ότι και οι τοιχοπεσοί του κεντρικού χώρου, που φέρουν τα βάρη του τρούλου, είναι και αυτοί από αμιγή πλινθοδομή με φαρδείς αρμούς συνδετικού κονιάματος (εικ. 11). Ο διαφορετικός τρόπος τοιχοποιίας των εξωτερικών τοίχων υποδεικνύει ότι αυτοί ίσως ανήκαν σε προγενέστερο κτίριο, ίσως επίσης εκκλησία, που χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου όταν ιδρύθηκε ο τρουλαίος ναός. Ωστόσο, μια τέτοια υπόθεση θα είχε βάση αν τα τούβλα της κεντρικής αψίδας και των θόλων και τα τούβλα των πλάγιων μακρών τοίχων του ναού είναι διαφορετικών διαστάσεων. Όσπου να γίνουν οι ενδεδειγμένες μετρήσεις των διαστάσεων των τούβλων και οι επιβεβαιώσεις των ενδεχόμενων αρμών συναρμογής μεταξύ των τοιχοποιιών, θα θεωρήσουμε ότι ο ναός έχει μία μόνον αρχική φάση, αυτήν του ναού με τρούλο και περίστωο.

Ιδιαίτερη είναι η εξωτερική διακόσμηση της αψίδας του ιερού, ψηλά κοντά στη στέγη, με ιχθυάκανθα που στρέφεται προς τα δεξιά, τονίζοντας την ιδιαίτερη σημασία της σε σχέση με τις δύο μικρότερες των παραβημάτων (εικ. 2). Ο Ευθύμιος Τσιγαρίδας έχει επισημάνει ότι θα ήταν δυνατόν η πλίνθινη ζώνη με την ιχθυάκανθα να ανήκει σε επέμβαση στην τοιχοποιία της κεντρικής αψίδας, μεταγενέστερη της αρχικής κατασκευής της³¹.

1.2. Σύγκριση με την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο

Ο ναός της Κουντουριώτισσας παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βόρειας Ηπείρου, που ανήκει στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο, αλλά στο επίπεδο των στεγών και στο εξωτερικό του ναού δίνει την εντύπωση εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού³² (εικ. 17-18).

Η διεξοδική έρευνα του Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλου καθιστά εμφανή τόσο τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου όσο και τις ιδιομορφίες που ξεχωρίζουν τον ναό από τους υπόλοιπους που σώζονται στην Ήπειρο³³. Στην κάτοψη (εικ. 17) ο ναός μοιάζει τετράγωνος και στη μέση διαθέτει ευμεγέθη κυλινδρικό τρούλο, ο οποίος στηρίζεται πάνω

³¹ Τσιγαρίδας 1973, 492.

³² Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 90.

³³ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 86-92, 126-131, 193-196.

σε τέσσερις ογκώδεις γαμματιζόμενους πεσσούς, τοποθετημένους στις γωνίες του κεντρικού χώρου³⁴. Για την αποτελεσματικότερη στήριξη του δημιουργήθηκαν, όπως και στην Κοίμηση της Κουντουριώτισσας, τόξα και σφαιρικά τρίγωνα μεταξύ των πεσσών³⁵. Ο κεντρικός τρουλοσκεπής πυρήνας του ναού επικοινωνεί μέσω τρίβηλων ανοιγμάτων τόσο με τα πλάγια σκέλη του περιστώου όσο και με τον νάρθηκα, στα δυτικά.

Στον ναό του Λαμπόβου το ανατολικό ζεύγος των πεσσών συνδέεται με τον ανατολικό τοίχο του ναού στους ώμους της κεντρικής αψίδας και διαλύεται στη βάση σχηματίζοντας στενές διόδους που οδηγούν από το κεντρικό ιερό βήμα στους εκατέρωθεν αψιδωτούς χώρους. Όπως συμβαίνει στην Κοίμηση του Λαμπόβου, έτσι και στην Κουντουριώτισσα ο χώρος του ιερού περιορίζεται στην κεντρική αψίδα, ενώ οι πλευρικοί αψιδωτοί χώροι αρχικά δεν κλείνονταν με τοίχους ή με τέμπλο, αλλά επικοινωνούσαν ελεύθερα με τα πλάγια σκέλη του περιστώου.

Από τις αρχικές αψίδες της Κοίμησης του Λαμπόβου έχουν σωθεί τα ακραία τους τμήματα στη σύνδεσή τους με τον ανατολικό τοίχο, ενώ, κατά τον Aleksander Meksi, τα καμπύλα τμήματά τους ανήκουν σε πολύ μεταγενέστερη εποχή (1776)³⁶. Ωστόσο, τόσο στην αρχική όσο και στη μεταγενέστερη φάση τους, οι αψίδες του ναού φαίνεται ότι ήταν ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά. Μάλιστα, η κεντρική αψίδα είναι ψηλότερη από τις δύο άλλες των παραβημάτων και, στο ποσοστό που το στοιχείο αυτό αποδίδει τη μορφή της κεντρικής αψίδας της αρχικής φάσης, το ίδιο απαντά και στην Κουντουριώτισσα.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ναού του Λαμπόβου, που δεν συναντάται ούτε στην Κουντουριώτισσα, αλλά ούτε και σε κάποιον άλλον ναό του ίδιου τύπου, αποτελεί ο τρόπος διαμόρφωσης της στέγης. Πράγματι, αν και ο κεντρικός κυλινδρικός τρούλος με την κωνική στέγη και οι σταυροειδώς διατεταγμένες καμάρες του κεντρικού πυρήνα εξέχουν ψηλά, όπως και στην Κουντουριώτισσα, ωστόσο οι καμάρες αυτές, με τις εξωτερικά δίρρυτες κεραμοσκεπές, δεν περιορίζονται να καλύπτουν μόνο τον κεντρικό χώρο αλλά εκτείνονται μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους του ναού. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι: α) οι πλάγιες καμάρες (βόρεια και νότια) καλύπτουν και τα πλάγια σκέλη του περιστώου, και β) η δυτική καμάρα προεκτείνεται δυτικά και καλύπτει και το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα. Έτσι, αντί οι καμάρες να περιορίζονταν στη βάση του τρούλου, στο κέντρο του ναού, και τα πλάγια σκέλη του περιστώου και ο νάρθηκας να καλύπτονταν από μια μονόρρυτη στέγη που θα περιέβαλλε τον κεντρικό πυρήνα, όπως συμβαίνει στην Κουντουριώτισσα, αντιθέτως στο Λάμποβο η προέκταση των καμαρών-σκελών του σταυρού δημιουργεί στο εξωτερικό του ναού την ιδέα ότι ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος. Η ιδιομορφία αυτή έχει

³⁴ Γκιολές 2014, 75-77.

³⁵ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 87, 130.

³⁶ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 242 και σχ. 44.

εξηγηθεί ότι προήλθε από την εφευρετικότητα των μαστόρων της Ηπείρου³⁷, αλλά φαίνεται ότι οφείλεται στις μικρές διαστάσεις του μνημείου ή και στην ενδεχομένως συνειδητή αντιγραφή καλών προτύπων, που δεν θα ανήκαν όλα στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο, αλλά και στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, όπως η Επισκοπή της Δρόπολης, της α' πενηνταετίας του 10ου αιώνα³⁸.

Όσον αφορά στην τοιχοποιία της Κοίμησης του Λαμπόβου, αυτή αποτελείται από αδρά λαξευμένους λίθους ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται διπλές στρώσεις από πλίνθους στους οριζόντιους αρμούς, ενώ στους κατακόρυφους πλίνθοι και πλινθία έχουν τοποθετηθεί έτσι ώστε να απεικονίζονται γράμματα της ελληνικής αλφαβήτας και διάφορα γεωμετρικά θέματα (εικ. 18). Ο εξωτερικός κεραμοπλαστικός διάκοσμος του τρούλου και των τριγωνικών αετωμάτων των σκελών του σταυρού αποτελείται από οδοντωτές ταινίες και οδοντωτά γείσα και από ζωφόρους με όρθια τούβλα σε σειρά, τριγωνικά πλακίδια όρθια και αντεστραμμένα σε σειρά ή σε σταυρόσχημη διάταξη και ρομβοειδή και τριγωνικά πλακίδια σε σειρά. Λόγω των παραπάνω χαρακτηριστικών, που μπορούν να συσχετιστούν με τον ναό της Παναγίας Καθολικής του Στύλου στην Καλαβρία³⁹, ο ναός ανάγεται στον 10ο αιώνα. Ωστόσο, ο ναός της Κουντουριώτισσας δεν διαθέτει κεραμοπλαστικό διάκοσμο, παρά μόνο τη ζωφόρο με την ιχθυάκανθα στο άνω μέρος της αψίδας, ενώ τόσο η αψίδα όσο και ο τρούλος είναι από αμιγή πλινθοδομή, όπως προαναφέρθηκε⁴⁰.

Παρά τις επιμέρους ελάχιστες διαφορές, είναι εύλογη η συσχέτιση του ναού του Λαμπόβου με τον ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα και η τοποθέτηση και των δύο ναών στη β' πενηνταετία του 10ου αιώνα. Αν δεν έχει παραμείνει άγνωστος έως σήμερα κάποιος ναός που αποτέλεσε το κοινό πρότυπο και των δύο εκκλησιών, τόσο ως προς την τυπολογία όσο και ως προς την τοιχοποιία, τότε τουλάχιστον ως προς το σχέδιο της κάτοψης ως πρότυπο θα μπορούσε να θεωρηθεί ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Οι επιμέρους διαφοροποιήσεις στην κάτοψη μπορούν να ερμηνευτούν από τη διαδικασία «σμίκρυνσης» του επιφανούς προτύπου στη μικρή κλίμακα των ναών της Ηπείρου και της Πιερίας⁴¹, ενώ οι διαφοροποιήσεις στην τοιχοποιία θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν από τα κατά τόπους διαθέσιμα υλικά δομής, από τις πρωτοβουλίες των παραγγελιοδοτών και την έως τότε πείρα των μαστόρων των συνεργείων που τα οικοδόμησαν.

³⁷ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 130-131, με κριτική στην άποψη αυτή του Δ. Πάλλα.

³⁸ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 74-80, 188-189.

³⁹ Zago 2009 και Arena, Colistra, Mediati 2015, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁰ Τσιγαρίδας 1973, 489.

⁴¹ Για τη διαδικασία σμίκρυνσης μεγάλων προτύπων σε περιπτώσεις μικρότερων ναών, βλ. Μαμαλούκος 2003 και 2009.

Κεφάλαιο 2ο: Ο μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός του Κίτρου

2.1. Τα ιστορικά δεδομένα

Σύμφωνα με τον ιστορικό Jordanes, όταν Γότθοι υπό τον βασιλέα Thiudimer πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη το 479, ο στρατηγός Ιλαριανός συνειδητοποιώντας ότι δεν θα μπορούσε να υπερασπίσει τη Θεσσαλονίκη με τις διαθέσιμες υπ' αυτόν δυνάμεις, τους έπεισε με δώρα να στραφούν σε άλλους γειτονικούς οικισμούς: την Κύρρο, την Πέλλα, την Ευρωπό, τη Μεθώνη, την Πύδνα, τη Βέροια και το Δίον. Πράγματι, οι Γότθοι, που ήταν οπαδοί του Αρείου, φαίνεται ότι κυριέψαν για λίγο καιρό τις πόλεις αυτές και ο ίδιος ο Thiudimer αρρώστησε στην Κύρρο και απεβίωσε, αφού όρισε διάδοχό του τον γιό του Θεοδώριχο⁴². Η αναφορά αυτή δείχνει ότι η Πύδνα ήταν πόλη που αφενός διατηρούσε το αρχαίο της όνομα κατά τον 5ο αιώνα, την εποχή που διαδραματίστηκαν τα παραπάνω γεγονότα, αλλά και ως τα μέσα του 6ου αιώνα, όταν συνέγραψε το κείμενό του ο ιστορικός, και αφετέρου διέθετε επίσκοπο, όπως ήταν ο κανόνας για όλους τους οικισμούς που είχαν το καθεστώς της πόλεως κατά την Ύστερη αρχαιότητα.

Στην περιοχή όπου κείται ο μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός παρουσιάζεται συνέχεια κατοίκησης ήδη από τους κλασικούς χρόνους⁴³. Η ορθογώνια οχύρωση της αρχαίας πόλης της Πύδνας περιέκλειε έκταση περίπου 250 στρεμμάτων, ενώ κατά τον 3ο αιώνα, μετά την κυρίευσή της από τους Γότθους⁴⁴, η πόλη φαίνεται ότι περιορίστηκε στην περιοχή της παλαιάς οχυρωμένης ακρόπολης⁴⁵. Αυτός ο μικρός περίβολος (διαστ. 320 × 130 μ. περίπου) συντηρούνταν σχεδόν σε όλη τη διάρκεια ζωής του οικισμού, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα⁴⁶. Εκεί έχει έλθει στο φως αψίδα εκκλησίας (:), κατασκευασμένης από αρχαίο υλικό σε επανάχρηση, του τέλους του 4ου αιώνα, ακριβώς στη θέση όπου ιδρύθηκε ο μεταγενέστερος επισκοπικός ναός. Η εκκλησία αυτή έχει ταυτιστεί από την ανασκαφέα του χώρου Ευτέρπη Μαρκή με τον αρχικό επισκοπικό ναό που θα ήταν αφιερωμένος στον άγιο Αλέξανδρο Πύδνας⁴⁷.

Αμέσως μετά την προσωρινή κυρίευση της πόλης από τους Γότθους, οι οποίοι ήταν οπαδοί του Αρείου, κατά την Μαρκή, «ο επίσκοπος και οι κάτοικοι της Πύδνας, για να μη συμβιώσουν προφανώς με τους βαρβάρους, μετακινήθηκαν 8 χλμ. νοτιότερα, όχι μακριά από

⁴² Jordanes, *De origine actibusque Getarum*, μετφρ. Ch.C. Mierow (Princeton, New Jersey, London 1915), 134 κεφ. 286-288. Μαρκή, 1985, 59.

⁴³ Καραγιάννη 2010, 191-194.

⁴⁴ Μαρκή 1985, 58.

⁴⁵ Καραγιάννη 2010, 70.

⁴⁶ Μαρκή 1989, 181-182. Μαρκή 1990γ, 349-350.

⁴⁷ Μαρκή 2001, 39.

τις Αλυκές, σε μία κώμη κοντά στη σημερινή θέση Λουλουδιές»⁴⁸. Οι Γότθοι ήταν αιρετικοί και αυτό δεν θα πρέπει να θεωρηθεί πως ήταν χαρακτηριστικό βαρβαρότητας. Οι μετατροπές που προκλήθηκαν στον ναό είχαν ως στόχο τη μετατροπή του σε στρατόπεδο. Στη θέση Λουλουδιές ανασκάφηκε συγκρότημα που περιλάμβανε οχύρωση με τη μορφή φρουρίου με τέσσερις πύργους στις γωνίες, διαστ. 80 × 90 μ. περίπου⁴⁹. Στο εσωτερικό περικλειόταν πολυτελής κατοικία με τρικλίνιο, αποθήκες και εργαστήρια, καθώς και μια τρίκλιτη βασιλική⁵⁰. Αν και δεν έχει βρεθεί καμία επιγραφή, το συγκρότημα αυτό έχει ερμηνευθεί από την ανασκαφέα ως επισκοπικό⁵¹.

Στην ιουστινιάνεια περίοδο ή αμέσως μετά κατασκευάστηκε νέος οχυρωματικός περίβολος στην αρχαία πόλη της Πύδνας και νέα εκκλησία ιδρύθηκε πάνω στον αρχικό επισκοπικό ναό. Από τον περίβολο έχει έλθει στο φως το βόρειο σκέλος με έναν ορθογώνιο πύργο και η δυτική κύρια πύλη της οχύρωσης με εκατέρωθεν ορθογώνιους πύργους, καθώς και κτίρια για τη φρουρά. Από την εκκλησία έχει αποκαλυφθεί μόνον η αψίδα και τμήματα του μαρμαρόστρωτου δαπέδου⁵². Σε επιτομή των *Γεωγραφικών* του Στράβωνα, η οποία φαίνεται ότι συνεγράφη τον 6ο αιώνα, η Πύδνα αναφέρεται ότι τότε άλλαξε όνομα και ότι καλούνταν πλέον Κίτρος⁵³. Μετά τα τέλη του 6ου αιώνα, οι γραπτές πηγές για την Πύδνα-Κίτρος σιγούν και τα ανασκαφικά στοιχεία δείχνουν ότι τόσο ο οικισμός όσο και το συγκρότημα στις Λουλουδιές παρήκμασαν, με αποτέλεσμα να μεταβληθούν σε ερειπιώνες.

Αντιθέτως, την εποχή του Λέοντος Σ' του Σοφού (886-912) συναντούμε αναφορές σε γραπτές πηγές και πυκνώνουν οι νομισματικές μαρτυρίες. Στην *Notitia* αρ. 7, που έχει τοποθετηθεί χρονικά από τον Jean Dargrouzès στην πρώτη πατριαρχία του Νικολάου Α' του Μυστικού (901-907), αναφέρεται η επισκοπή Κίτρος, που καταλαμβάνει την 1η θέση υπό τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, και μνημονεύεται το παλαιό όνομα της πόλης: «*ἀ' ὁ Κίτρος ἦτοι Πύδνης*»⁵⁴. Η ενίσχυση αυτή της θέσης της επισκοπής, και συνάμα και της πόλης του Κίτρος, φαίνεται ότι συνέβη λίγο πριν ή λίγο μετά την άλωσή της από τους Βουλγάρους⁵⁵. Από τα νομίσματα που περισυνελέγησαν κατά τις ανασκαφές του κάστρου και του επισκοπικού ναού μετά από ένα μεγάλο κενό, βρέθηκαν κοπές Λέοντος⁵⁶. Μετά το 1204 η περιοχή του Κίτρος παραχωρήθηκε ως φέουδο στον Γερμανό Vierich von Daum

⁴⁸ Μαρκή 2001, 14.

⁴⁹ Γούναρης 2000, 198.

⁵⁰ Τσιούμη, Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 1983, 289-293. Μαρκή 1985, 59-60.

⁵¹ Μαρκή 1988, 195.

⁵² Μαρκή 2001, 39-40.

⁵³ «*Ἐν ἧ Πιερίᾳ καὶ πόλις Πύδνα, ἣ νῦν Κίτρον καλεῖται*». Στάβων, *Γεωγραφικά*, έκδ. Loeb, VII, 344, απόσπασμα 22.

⁵⁴ Dargrouzès 1981, 278 στίχ. 297. Για τις επισκοπές υπό τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης και τις διαφορές τους στη χειρόγραφη παράδοση της συγκεκριμένης *notitia*, βλ. στο ίδιο, 68-70 και για τη χρονολόγησή της, στο ίδιο, 78.

⁵⁵ Μαρκή 2001, 41-42.

⁵⁶ Μαρκή 2001, 73, σημ. 29.

και Λατίνος επίσκοπος κατέλαβε την έδρα της επισκοπής έως το 1222, έτος κατάλυσης της κυριαρχίας των Λατίνων της Θεσσαλονίκης από τις δυνάμεις του Δεσποτάτου της Ηπείρου⁵⁷.

2.2. Τα αρχαιολογικά δεδομένα

Ο μεσοβυζαντινός ναός εντοπίστηκε στην ανασκαφή του Ιουλίου του 1985⁵⁸ πάνω από τα λείψανα των αψίδων των δύο παλαιότερων εκκλησιών της Ύστερης αρχαιότητας, του τέλους του 4ου ή των αρχών του 5ου αιώνα και του 6ου αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Η νέα εκκλησία, διαστ. 23,20 × 16,60 μ. χωρίς την αψίδα⁵⁹, ανήκει στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο (εικ. 19). Αρχικά ανακαλύφθηκε η ανατολική πλευρά της κεντρικής αψίδας του ιερού και των δύο παραβημάτων και αργότερα ήρθε στο φως ο βόρειος τοίχος του ιερού, ύψ. 3,10 μ., και μία είσοδος⁶⁰.

Η εκκλησία αποτελείται από έναν ορθογώνιο κυρίως ναό, στον οποίο έχει προσκολληθεί ανατολικά ένα τριμερές ιερό βήμα (εικ. 19-22). Ο τρούλος φερόταν με την μεσολάβηση τόξων και σφαιρικών τριγώνων από τέσσερις καμάρες οι οποίες συνέδεαν ανά δύο ισάριθμους γαμματιζόμενους πεσσούς. Ανάμεσα στους πεσσούς της βόρειας και της νότιας πλευράς παρεμβάλλονταν ανά ένα ζεύγος κίωνων που σχημάτιζαν τρίλοβα ανοίγματα, ενώ στη δυτική πλευρά υπήρχε μεγάλο θυραίο άνοιγμα. Ο κεντρικός χώρος περιβαλλόταν από βορρά, δύση και νότο από περίστωο, το δυτικό σκέλος του οποίου είχε χρήση νάρθηκα.

Στα ανατολικά, το ιερό βήμα αποτελείται από το χώρο της κεντρικής αψίδας, που είναι εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη, και εκατέρωθεν από την πρόθεση και το διακονικό, ίσως αρχικά καμαροσκεπείς χώρους με εξέχουσες εσωτερικά και εξωτερικά ημικυκλικές αψίδες (εικ. 21-22). Ο χωρισμός του κεντρικού τμήματος του ιερού από τα παραβήματα επιτυγχάνεται μέσω τοίχων. Το άνοιγμα στο βόρειο τοίχο του ιερού, που οδηγεί στην πρόθεση, φτάνει το ύψ. των 2,80 μ. και σώζεται σε καλή κατάσταση, επειδή επί Λατινοκρατίας φράχθηκε. Το πλίνθινο τόξο του ανοίγματος περιβάλλεται από μια στρώση πλινθίων από το ύψος της γένεσής του. Η αψίδα της πρόθεσης δεν σώζεται, αλλά η πορεία της έχει αναπαρασταθεί στην κάτοψη. Αντιθέτως η αψίδα του διακονικού σώζεται, αλλά κατεστραμμένη κατά το μέσον (εικ. 21).

⁵⁷ Μαρκή 1990α, 49.

⁵⁸ Μαρκή 1990α, 45.

⁵⁹ Μαρκή 1984, 246. Μαρκή 1986β, 61-64.

⁶⁰ Μαρκή 1985, 61.

Ο νάρθηκας επικοινωνεί ελεύθερα με τα πλάγια σκέλη του περιστώου. Στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα ανοίγονται τρεις θύρες με την κεντρική να αποτελεί την κύρια είσοδο, ενώ οι άλλες δύο δίνουν σχεδόν κατ' ευθείαν προς τα πλάγια σκέλη του περιστώου.

Λίγο αργότερα στη δυτική πρόσοψη της εκκλησίας προστέθηκε ανοικτός εξωνάρθηκας-στοά (διαστ. 16,60 × 3,10 μ.) με έξι κίονες⁶¹. Τα δάπεδα του ναού ήταν στρωμένα με μαρμαρόπλακες και μαρμαροθετήματα και στους τοίχους υπήρχαν ψηφιδωτά και τοιχογραφίες: κατά την ανασκαφή βρέθηκαν χρυσές και γαλάζιες ψηφίδες, καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών με βαθυγάλανο χρώμα από τον κάμπο των παραστάσεων⁶². Μια αξιόλογη μαρτυρία της ιδιαιτερότητας του γλυπτού διακόσμου αποτελεί ένα υπέρθυρο με λεοντοκεφαλή και κληματίδα, καθώς και τα τμήματα κιονίσκων προσκυνηταρίου που σώθηκαν. Επίσης, η μεγάλη συγκέντρωση τμημάτων περιθύρων στο νάρθηκα δείχνει ότι αυτά θα ανήκαν στις θύρες του δυτικού του τοίχου.

Οι ανασκαφικές έρευνες που έλαβαν χώρα στη βόρεια πλευρά του ναού έφεραν στο φως ένα δωμάτιο, διαστ. 4,35 × 3,90 μ., στο ανατολικό άκρο⁶³. Εντός του δωματίου βρέθηκαν θραύσματα αγγείων που έχουν χρονολογηθεί στον 12^ο αιώνα, νόμισμα εποχής Μανουήλ Κομνηνού, μια οστέινη βελόνα, βαρίδια που χρησιμοποιούνταν στα δίχτυα και υπολείμματα τροφής θαλασσινών⁶⁴. Πιθανολογείται ότι το δωμάτιο ήταν του νεωκόρου του ναού⁶⁵. Ένα άλλο δωμάτιο που ερευνήθηκε προσκολλημένο εξωτερικά στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου ήταν αποθηκευτικός χώρος: βρέθηκε πιθάρι για λάδι στο κέντρο αλλά και σκεύη που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ακολουθιών⁶⁶. Επίσης, ερευνήθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι ενός νεκροταφείου της μεσοβυζαντινής περιόδου που εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο του κεντρικού χώρου του ναού, εκ των οποίων ο ένας κατέστρεψε τον στυλοβάτη της βασιλικής του 6^{ου} αιώνα⁶⁷ και πιθανολογείται ότι εκεί έγιναν ταφές παιδιών.

Ο ναός φαίνεται ότι καταστράφηκε από πυρκαγιά στα τέλη του 12^{ου} ή στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, δηλαδή, περίπου δύο αιώνες μετά την ανέγερσή του⁶⁸. Όπως αναφέρει η Μαρκή⁶⁹, τα ελάχιστα τεκμήρια δεν επιτρέπουν την ερμηνεία της καταστροφής του ναού, αν ήταν ατύχημα ή αποτέλεσμα πυρπόλησης από τους Λατίνους σταυροφόρους. Είναι πιθανόν αυτοί να βρήκαν την εκκλησία καμένη και ερειπωμένη, αν και η Μαρκή κλίνει προς την υπόθεση ότι οι Λατίνοι με την έλευσή τους την έκαψαν. Τότε τα ερείπια του ναού

⁶¹ Μαρκή 1991, 195.

⁶² Μαρκή 1990α, 49.

⁶³ Μαρκή 1989, 178.

⁶⁴ Καραγιάννη 2010, 192.

⁶⁵ Μαρκή 1989, 178-179.

⁶⁶ Ό.π.

⁶⁷ Μαρκή 1988, 195.

⁶⁸ Μαρκή 1989, 177.

⁶⁹ Ό.π.

μετατράπηκαν σε στρατόπεδο μικρής φρουράς, με αποτέλεσμα το σφράγισμα όλων των θυρών και των ανοιγμάτων εκτός της βόρειας⁷⁰. Τα υπόλοιπα μέρη δέχθηκαν επεμβάσεις, ώστε να σχηματιστούν αίθουσες στρατωνισμού και αποθήκες υλικών. Σε απόσταση 2,70 μ. από τη βόρεια πλευρά του ναού κατασκευάστηκε δεξαμενή⁷¹ που απαρτιζόταν από ένα ολοκληρωμένο σύστημα μεταφοράς νερού και άντλησής του. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, η πρώτη είναι πλινθόκτιστη, ενώ σε επόμενη φάση η δεξαμενή πλακοστρώθηκε. Στις επισκευές που πραγματώθηκαν κατά την Παλαιολόγεια περίοδο εντοπίζεται η χρήση υδραυλικού κονιάματος στους τοίχους. Επιπρόσθετα, στην επιφάνεια της δεξαμενής, στο εσωτερικό αλλά και τριγύρω της εντοπίστηκαν ποσότητες άμμου, τριμμένου κεραμιδιού και ασβέστης. Μάλιστα, κοντά βρέθηκε μεγάλος αριθμός μη χρησιμοποιημένων πλίνθων, ενώ ανάμεσά τους εντοπίστηκε και μία που έφερε επιγραφή *Κύριε βοήθει Γεώργιον άμαρτωνόν*⁷².

Η αψίδα του ιερού βήματος μετασκευάστηκε ως πύργος-φάρος ή φρουκτωρία από λίθους, πλίνθους και ισχυρό κονίαμα⁷³. Ο πύργος αυτός ήταν ορθογώνιος, διαστάσεων 5,60 × 4,30 μ., και αρκετά ψηλός, με μέγιστο διατηρούμενο ύψ. 4,82 μ. Το πάχος των τοίχων φτάνει το 1,50 μ., ενώ στην ανώτερη επιφάνεια κατά μήκος υπάρχουν ίχνη ξυλοδεσιών. Ο τοίχος της ανατολικής πλευράς φέρει και μεταγενέστερη τοιχοποιία, μάλλον της παλαιολόγειας περιόδου. Στην τοιχοποιία του πύργου έχουν περιληφθεί παλαιότερα μαρμάρια μέλη: παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με φυτική διακόσμηση και πεσίσκος τέμπλου⁷⁴. Στα ψηλότερα μέρη έχουν εντοιχιστεί τρεις βάσεις κίωνων, οι οποίες φέρουν οπές διαστ. 0,10 x 0,10 μ. Στην τοιχοποιία έχει επίσης χρησιμοποιηθεί και τμήμα βυζαντινής επιγραφής τόσο ελλιπούς, ώστε το περιεχόμενό της είναι εντελώς δυσνόητο. Ωστόσο, είναι εφικτό να χρονολογηθούν τα γράμματα της επιγραφής στον 11^ο αιώνα.

Παραδόξως κατά την αποκάλυψη του ναού δεν εντοπίστηκε στρωματογραφία. Όλη την έκταση του μνημείου κάλυπτε εξαιρετικά σκληρό στρώμα που έφτανε το πάχ. των 1-2,80 μ. και περιλάμβανε πλήθος θραυσμάτων και κατακερματισμένων τμημάτων του πύργου των Λατίνων, εντός του οποίου εντοπίστηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη του μεσοβυζαντινού ναού⁷⁵. Πάνω από αυτό το παχύ στρώμα υπήρχε ένα μικρότερο σε πάχος καστανόχωμα καλλιέργειας, που έφτανε τα 0,30 μ.⁷⁶. Όπως αναφέρει η Μαρκή, στον κεντρικό χώρο της εκκλησίας διαπιστώθηκαν δύο δάπεδα, που διαφέρουν μεταξύ τους

⁷⁰ Μαρκή 1988, 197.

⁷¹ Μαρκή 1988, 197. Μαρκή 1989, 179-180.

⁷² Μαρκή 1988, 197.

⁷³ Μαρκή 1985, 61.

⁷⁴ Ό.π.

κατά 0,30 μ.⁷⁷: το πρώτο αποτελείται από πατημένο πηλόχωμα αναμειγμένο με ασβέστη και σχετίζεται με τις μετά την καταστροφή του μνημείου στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Κάτω από το δάπεδο αυτό βρέθηκαν επιχωσμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη. Από το αρχικό δάπεδο διατηρείται στη θέση της μια μαρμάρινη πλάκα, ενώ λίγα σπαράγματα από τα μαρμαροθετήματα και την ορθομαρμάρωση του ναού βρέθηκαν στις επιχώσεις.

Όσον αφορά στα ευρήματα⁷⁸ που περισυνελέγησαν είναι χαρακτηριστικοί οι είκοσι τέσσερις πρόβολοι των εξωστών του πύργου των Λατίνων. Επίσης, βρέθηκαν κίονας ύψ. 2 μ. από πράσινο έγχρωμο θεσσαλικό μάρμαρο, τμήμα επιστυλίου τέμπλου με επιπεδόγλυφη διακόσμηση από καρδιόσχημα ανθέμια και ένα τμήμα τριπλής ταινιωτής βάσης ενός οκταγωνικού κιονίσκου τέμπλου. Στο εσωτερικό της κεντρικής αψίδας βρέθηκαν τμήματα πολύχρωμων μαρμάρων από την ορθομαρμάρωση και θραύσματα αγγείων της Ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου. Εντοπίστηκαν επίσης τμήματα μαρμαροθετημάτων και σπαράγματα ψηφιδωτών και τοιχογραφιών. Βάσει των στοιχείων αυτών, η Μαρκή καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα βόρεια προσκτίσματα του επισκοπικού ναού ήταν δύο, το δωμάτιο του νεωκόρου και η μεταγενέστερη αποθήκη με το πιθάρι.

Τον 14ο αιώνα μια οικογένεια φαίνεται να εγκαταστάθηκε εντός του ναού, αν λάβει κανείς υπόψη τα υπάρχοντα στοιχεία. Μάλιστα, βορειοδυτικά της πύλης βρέθηκε ένα λίθινο πατητήρι με διαστ. 2,44 × 0,95 × 0,33 μ., που μεταφέρθηκε εκεί από κάποια άλλη θέση. Η μεταφορά του λίθινου πατητηριού στη συγκεκριμένη θέση, όπως και ενός δεύτερου προχειρότερου που εντοπίστηκε στο νότιο κλίτος του ναού, οφείλεται στην εξυπηρέτηση των αναγκών της οικογένειας⁷⁹.

2.3. Τοιχοποιία

Το έδαφος στο χώρο όπου ιδρύθηκε ο ναός παρουσιάζει μεγάλη κλίση και για τον λόγο αυτό υπάρχει μεγάλη διαφορά στο διατηρούμενο ύψος των τοίχων. Συγκεκριμένα, ο βόρειος τοίχος σώζεται ως ύψ. 3,10 μ., ενώ στη νότια πλευρά το ύψος του τοίχου ανέρχεται μόλις στα 0,85 μ. Ο ναός έχει κτιστεί από λίθους, τοπικούς ασβεστόλιθους, μάρμαρα και πωρόλιθους, και με πλίνθους πάχους 0,04 μ. Στους οριζόντιους αρμούς υπάρχει ανά μία στρώση πλίνθων και παχύ κονίαμα, που περιβάλλει τους λίθους. Στους κάθετους αρμούς μεταξύ των λίθων έχουν τοποθετηθεί σε οριζόντια διάταξη, στηληδόν, 2-8 θραύσματα πλίνθων⁸⁰.

⁷⁹ Μαρκή 1989, 179.

⁸⁰ Μαρκή 1986β, 62.

Στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας υπάρχουν στρώσεις γωνιόλιθων, από μάρμαρο ή πωρόλιθο, που βρίσκονται εδώ σε επανάχρηση. Ανάλογα με το ύψος που καταλαμβάνουν οι γωνιόλιθοι αυξομειώνεται και ο αριθμός των πλινθίων. Οι διαστ. των πλινθίων που χρησιμοποιούνται στο ναό είναι $0,36 \times 0,27$ μ. και το πάχ. τους ποικίλλει από 3,5 έως 5 εκ., ενώ ο αρμός είναι ισοπαχής με τις πλίνθους⁸¹. Στο σημείο της γένεσης των τόξων των θυρών το ναό διατρέχει μια ζώνη ύψους 45 εκ. που αποτελείται από πέντε οριζόντιες σειρές πλινθίων. Αυτή η ζώνη μοιάζει σαν κατάλοιπο της παλαιοχριστιανικής φάσης, αλλά αυτό δεν φαίνεται να ισχύει, διότι η συγκεκριμένη ζώνη βρίσκεται σε ικανό ύψος και κάτω από τη ζώνη η τοιχοποιία είναι ίδια με εκείνη που βρίσκεται, σε όση έκταση απομένει, πάνω από αυτήν. Παρόμοιες αντηρίδες συναντά κανείς στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, αλλά και σε άλλους ναούς, όπως η Επισκοπή Ευρυτανίας, η Παναγία του Οσίου Λουκά κ.ά⁸².

2.4. Σύγκριση με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης

Η Καλλιόπη Θεοχαρίδου θεωρεί την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης «τυπικό δείγμα μεταβατικού σταυροειδούς με τρούλο και περίστωο (*cross-domed basilica* στην ξενόγλωσσα βιβλιογραφία), ονομασία που υποδηλώνει την σχέση του τύπου με την βασιλική με τρούλο και την εξέλιξή της»⁸³. Πράγματι, όπως στον καθεδρικό ναό της Θεσσαλονίκης, έτσι και στον επισκοπικό ναό του Κίτρους, μια «σταυροειδής ενότητα», κατά την επιτυχημένη ορολογία του Richard Krautheimer⁸⁴, επικάθεται στο κέντρο του «τρίκλιτου» ναού: επειδή η διάμετρος του τρούλου επιβάλλει ώστε να μην αναπτυχθεί το «κλίτος» αυτό σε μήκος αλλά να αποκτήσει περίπου τετράγωνες αναλογίες, οι εκατέρωθεν κιονοστοιχίες περιορίζονται σε απλά δίλοβα ανοίγματα σε σειρά. Επίσης, επειδή ο τρούλος ανεβάζει σε μεγάλο ύψος την οροφή του κεντρικού «κλίτους», έτσι περιορισμένα που είναι σε μήκος και πλάτος γύρω από τον κεντρικό πυρήνα, τα πλάγια «κλίτη» φαίνονται ότι στεγάζονται αρκετά χαμηλά σε σχέση με τον κεντρικό χώρο. Η σύνδεση των πλαγίων «κλιτών» με τον νάρθηκα στα δυτικά γίνεται χωρίς ενδιάμεσα τοξωτά ανοίγματα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός συνεχούς περιστώου, που περιβάλλει σε χαμηλότερο επίπεδο από τρεις πλευρές τον κεντρικό χώρο.

⁸¹ Ό.π.

⁸² Ό.π.

⁸³ Θεοχαρίδου 1994, 121.

⁸⁴ Krautheimer 1991, 296-299, 349 κεξ.

Η Φλώρα Καραγιάννη αναφέρει ότι ο ναός του Κίτρους ανήκει «στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο και περίστωο»⁸⁵. Ως προς τον όρο «μεταβατικό σταυροειδή», προφανώς η συγγραφέας έχει επηρεαστεί από την ορολογία που χρησιμοποίησε η Θεοχαρίδου για την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, δεν πρόκειται για «μεταβατικό εγγεγραμμένο» ναό, του τύπου του ναού της Θεοτόκου στη Σκριπού του Ορχομενού Βοιωτίας⁸⁶ ή της Επισκοπής Ευρυτανίας⁸⁷, αλλά για τρουλαίο ναό με περίστωο. Στο ναό με τρούλο και περίστωο η «σταυροειδής ενότητα», με τρούλο φερόμενο από τέσσερις καμάρες, περιορίζεται μόνον εντός του κεντρικού «κλίτους» που περιβάλλεται από περίστωο. Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους μεταβατικούς ναούς η «σταυροειδής ενότητα» καλύπτει όλον τον ναό, αφού το βόρειο και το νότιο τύμπανο των αντίστοιχων καμαρών ταυτίζεται με τους εξωτερικούς πλάγιους μακρούς τοίχους.

Ο επισκοπικός ναός του Κίτρους έχει όμοια τυπολογικά χαρακτηριστικά με την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης. Στο κεντρικό τμήμα του ναού τέσσερις γαμματιζόμενοι ογκώδεις πεσσοί βρίσκονται στις γωνίες του κεντρικού χώρου. Όπως και στην Αγία Σοφία, οι πεσσοί διαλύονται χαμηλά δημιουργώντας διαμερίσματα που καλύπτονται με εγκάρσιες καμάρες: στο δυτικό ζεύγος οι πεσσοί συνδέονται οργανικά με τα άκρα του δυτικού τοίχου του ναού, ενώ το ανατολικό ζεύγος των πεσσών συνδέεται με τους τοίχους που χωρίζουν το κεντρικό ιερό βήμα από τα παραβήματα. Όπως συμβαίνει και στην Αγία Σοφία, η ανατολική και η δυτική καμάρα της «σταυροειδούς ενότητας» παρουσιάζουν μεγαλύτερο βάθος σε σχέση με τη βόρεια και τη νότια, που ουσιαστικά αποτελούν τόξα. Έτσι, ο κατά μήκος άξονας γίνεται ιδιαίτερα εμφανής. Στην Αγία Σοφία τα πλάγια σκέλη του περιστώου επικοινωνούν με τον κεντρικό πυρήνα μέσω τριών δίλοβων ανοιγμάτων, από τα οποία το δυτικότερο βρίσκεται στη βάση των δυτικών πεσσών – στον επισκοπικό ναό του Κίτρους, αντίθετα, λόγω μικρής κλίμακας, υιοθετήθηκαν τα τρίλοβα ανοίγματα μεταξύ των πεσσών, ενώ στο δυτικό ζεύγος των πεσσών δεν υπάρχει χώρος για τοποθέτηση κίονα. Τέλος, όπως και στην Αγία Σοφία, στον δυτικό τοίχο του κεντρικού πυρήνα υπάρχει μεγάλο θυραίο άνοιγμα για την επικοινωνία με τον νάρθηκα.

Το τριμερές ιερό βήμα στην Αγία Σοφία⁸⁸ αποτελεί ιδιαίτερη ενότητα που προστίθεται στην ανατολική πλευρά του κυρίως ναού: μάλιστα οι πλάγιοι τοίχοι των παραβημάτων δεν ευθυγραμμίζονται με τους μακρούς τοίχους του ναού, αλλά εισέχουν (εικ. 23). Η δυσαρμονία αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι το κεντρικό ιερό και τα παραβήματα δεν θα ήταν λογικό να είχαν μεγάλες διαστάσεις, αφού ο κλήρος του ναού, όσο και αν επρόκειτο για τον καθεδρικό ναό της πόλης, θα ήταν ικανός αλλά όχι

⁸⁵ Καραγιάννη 2010, 192.

⁸⁶ Krautheimer 1991, 384-386.

⁸⁷ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 69 κεξ., ιδίως 116-126.

⁸⁸ Βελένης 2001, 7

πολυάριθμος. Στον ναό του Κίτρους, αντίθετα, οι πλάγιοι τοίχοι των παραβημάτων αποτελούν συνέχεια των μακρών τοίχων του ναού, διότι λόγω μικρής κλίμακας, τα παραβήματα θα αντιστοιχούσαν στις ανάγκες του κλήρου και του εκκλησιάσματος του επισκοπικού ναού της πόλης. Ως προς τον σχεδιασμό και την εκτέλεση, το ιερό βήμα του ναού του Κίτρους παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με αυτό της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης. Πράγματι, η ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κεντρική αφίδα παρουσιάζει πολλές αναλογίες με την αντίστοιχη της Αγίας Σοφίας. Οι αφίδες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές από την εσωτερική και από την εξωτερική πλευρά, όπως και στον καθεδρικό της Θεσσαλονίκης.

Στο δυτικό τμήμα του επισκοπικού ναού του Κίτρους έχει προστεθεί εξωνάρθηκας που έχει τη μορφή ανοικτής στοάς. Δυτικότερα δεν φαίνεται να υπήρχε αίθριο, αφού η ανασκαφή έφερε στο φως υπαίθρια αυλή, που περιοριζόταν μόνον στην νότια πλευρά με τοίχο. Η σημασία αυτής της αυλής είναι μεγάλη, διότι μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και ο πρότυπος ναός, δηλαδή ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, δεν διέθετε αίθριο στη δυτική πλευρά, παρά μόνον ανοικτό εξωνάρθηκα και μια υπαίθρια αυλή, αντιθέτως με ό,τι έχει υποτεθεί⁸⁹.

⁸⁹ Θεοχαρίδου 1994, 97-101, 131.

Κεφάλαιο 3ο: Συγκρίσεις

3.1. Η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης

Για να γίνει κατανοητή η επίδραση που άσκησε ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη εν μέρει στον ναό της Κουντουριώτισσας και κυρίως στον επισκοπικό ναό του Κίτρους είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά σ' αυτόν τόσο ως προς οικοδομική του ιστορία, όσο και από την άποψη του σχεδιασμού και των μορφολογικών και κατασκευαστικών του στοιχείων. Ο ναός έχει τοποθετηθεί στα μέσα του 8^{ου} αιώνα⁹⁰, όμως η χρονολόγησή του έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές. Η επιρροή της Κωνσταντινούπολης γίνεται φανερή κυρίως στην τοιχοποιία της αρχικής φάσης και στις αρχές του σχεδιασμού της κάτοψης, ώστε να είναι δυνατή η διατύπωση της υπόθεσης ότι στην ανέγερση του ναού συμμετείχαν και τεχνίτες από την Κωνσταντινούπολη⁹¹. Επομένως, για να γίνει κατανοητή η μεσοβυζαντινή ναοδομία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειάς της, στην οποία ανήκουν οι δύο εκκλησίες που εξετάζουμε, χρειάζεται η παρατήρηση των ιδιαιτεροτήτων του ναού της Αγίας Σοφίας.

Ο ναός κτίστηκε στα ερείπια μιας πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁹², πιθανώς αφιερωμένης στον Άγιο Μάρκο, με συνολικές διαστάσεις 115 × 53 μ.⁹³ που ανάγεται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα και πιθανολογείται ότι καταστράφηκε από το σεισμό του 618-620⁹⁴. Τα ερείπιά της συστηματικά κατεδαφίστηκαν και πάνω τους ιδρύθηκε η νέα Αγία Σοφία. Μέχρι την μετατροπή της σε τζαμί το 1523-1524 ήταν ο μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης και ήταν γνωστή ως «Μεγάλη Εκκλησία»⁹⁵. Μπροστά στον ναό λάβανε χώρα εμποροπανήγυρη που διαρκούσε περίπου μια βδομάδα⁹⁶. Ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Σοφία του Λόγου του Θεού, όπως ακριβώς συνέβαινε με το ναό-σύμβολο της Ορθοδοξίας, την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Η σημασία και η ανάγκη ανάδειξης της μεγαλοπρέπειας του καθεδρικού ναού της Θεσσαλονίκης δικαιολογεί το μεγάλο του μέγεθος, την επιβλητική κατασκευή του και τον ψηφιδωτό διάκοσμό του, που ολοκληρώθηκε σε μία δύσκολη περίοδο για την αυτοκρατορία.

Τον 8^ο αιώνα, όπως ομνοούν οι περισσότεροι ερευνητές, πλην της Καλλιόπης Θεοχαρίδου που ανάγει την ίδρυσή του στον 7^ο αιώνα, οικοδομήθηκε ο καθεδρικός ναός στον τύπο με τρούλο και περίστωο. Στην κάτοψη είναι ορατός στο κέντρο του ναού ο

⁹⁰ Βελένης 1997, 70-75.

⁹¹ Θεοχαρίδου 1994, 201. Βελένης 2003, 63.

⁹² Μέντζος 1981, 201-220, σχέδ. 1-2. Θεοχαρίδου 1994, 34-39, εικ. 2. Βελένης 2003, 52-53.

⁹³ Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014, 4-5.

⁹⁴ Γκιολές 2014, 25-28.

⁹⁵ Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014, 6-7.

⁹⁶ Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014, 5.

σταυρικός πυρήνας με τις τέσσερις καμάρες που ανασηκώνουν τα βάρη του τρούλου, που προβάλλει ψηλά στην κορυφή των στεγών τετράπλευρός (εικ. 23, 24 και 26). Το περίστωο περιβάλλει από βορρά, δύση και νότο τον κεντρικό πυρήνα του ναού. Εξωτερικά, ο ναός είναι βαρύς και αυστηρός. Οι διαστάσεις έχουν μεταβληθεί σε σχέση με την προγενέστερη βασιλική, καθώς παρατηρείται αύξηση του πλάτους και συρρίκνωση του μήκους στο νέο οικοδόμημα, που τείνει να γίνει τετράγωνο⁹⁷. Οι μεταγενέστερες φάσεις του ναού, που κατά την Θεοχαρίδου είναι τουλάχιστον τέσσερις⁹⁸, δεν άλλαξαν το σχέδιό του.

Στο κέντρο του ναού τέσσερις ογκώδεις πεσσοί στηρίζουν τον τρούλο⁹⁹, μέσω τεσσάρων καμαρών στα σημεία του ορίζοντα, οι οποίες συνδέουν τους πεσσούς ανά δύο (εικ. 23). Ο κεντρικός χώρος στο ισόγειο και στα υπερώα πλαισιώνεται στα πλάγια από τοξοστοιχίες, κατάλοιπο του τύπου της βασιλικής, αλλά τα τόξα στηρίζονται εναλλάξ σε κίονες και πεσσούς. Το ημισφαίριο του τρούλου βαρύνει μέσω χαμηλού τυμπάνου τον κοσμήτη της στεφάνης, που εξέχει πάνω από τα σφαιρικά τρίγωνα. Εξωτερικά, ο τρούλος έχει τετράπλευρη όψη¹⁰⁰ και προβάλλει από μια ευμεγέθη τετράγωνη βάση διατρυπημένος από δώδεκα παράθυρα (κάθε πλευρά έχει από τρία, εικ. 24 και 26)¹⁰¹. Τα πλάγια κλίτη δεν συμμετέχουν στην αντιστήριξη του τρούλου ούτε δέχονται μέρος του βάρους του. Ο ρόλος τους είναι μαζί με τον νάρθηκα να περιβάλλουν τον κεντρικό χώρο με τη μορφή του περιστώου. Η σημερινή ανύψωση των στεγών των πλάγιων κλιτών κρύβει τις διασταυρούμενες στέγες των καμαρών στη βάση του τρούλου και καθιστά τον ναό πιο συμπαγή σε σχέση με την αρχική του εικόνα (εικ. 25).

Το ιερό βήμα διαμορφώνεται στα ανατολικά ως μια ιδιαίτερη ενότητα (εικ. 23-24). Η κεντρική αψίδα υψώνεται βαθμιδωτά ως την κορυφή του ανατολικού τοίχου, τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά (εικ. 24). Το ιερό καλυπτόταν με μια μεγάλη καμάρα, λίγο χαμηλότερη και στενότερη από την καμάρα του ανατολικού σκέλους τους σταυρού. Δεν σώζεται κανένα ίχνος από το τέμπλο, την αγία τράπεζα και το σύνθρονο στη βάση της αψίδας, που πρέπει να καταστράφηκαν αφότου μετατράπηκε ο ναός σε τζαμί. Τα αψιδωτά πλάγια δωμάτια προσκολλώνται εκατέρωθεν της αψίδας (εικ. 23). Αντί να απλωθούν και να καταλάβουν όλο το πλάτος του ναού, στριμώχνονται δίπλα της, γεγονός που οφείλεται στο ότι οι οικοδόμοι του ναού συνειδητά επέλεξαν να μην στηρίξουν κανέναν τοίχο, και πολύ περισσότερο καμία αψίδα, πάνω στα παλαιότερα θεμέλια της πεντάκλιτης βασιλικής.

⁹⁷ Γκιολές 2014, 25-26, εικ. 7. Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014, 9-10.

⁹⁸ Θεοχαρίδου 1994, 63-84.

⁹⁹ Ο οποίος είναι διαφορετικός σε σχέση με το πιο κοντινό εξεταζόμενο παράδειγμα του ναού της Κουντουριώτισσας, που είναι ψηλός κυλινδρικός. Βελένης 2003, 70.

¹⁰⁰ Ο τρούλος διαθέτει αυτήν την τετράπλευρη μορφή, διότι στις γωνίες (σίγουρα στη ΒΑ γωνία, αν όχι και σε όλες τις υπόλοιπες) διέθετε κλίμακες για να ανεβαίνει στον εσωτερικό κύκλο του τρούλου και έξω στην κορυφή του ο χορός των ψαλτών. Βλ. Βελένης 2003, 74-87.

¹⁰¹ Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014, 10.

Κι αυτό, διότι ήξεραν ότι αν στήριζαν κάτι πάνω στα παλαιότερα θεμέλια θα έθεταν σε κίνδυνο τη στερεότητα του κτίσματος σε περίπτωση σεισμού. Έκκεντρα τοποθέτησαν και τις τοξωτές εισόδους των παραβημάτων, ώστε να περνούν ακριβώς πάνω από την πορεία των παλαιών στυλοβατών, αποφεύγοντάς τους¹⁰².

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα¹⁰³, ο επισκοπικός ναός του Κίτρους¹⁰⁴ και ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Δράμα¹⁰⁵ αναφέρονται από τον Γιώργο Βελένη ως τα συγγενέστερα παραδείγματα ναών του τύπου με τρούλο και περίστωο που εμπνέονται από τον επισκοπικό ναό της Θεσσαλονίκης¹⁰⁶.

3.2. Ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο

Ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο συναντάται σε διάφορες περιοχές που φαίνεται ότι ανήκαν στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για παραλλαγή της τρουλαίας βασιλικής και παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού γι' αυτό και συχνά σχετίζονται αυτοί οι δύο τύποι στη βιβλιογραφία. Ο ναός με τρούλο και περίστωο βασίζεται στον τύπο της βασιλικής με τρούλο, αλλά διαφοροποιείται ουσιαστικά από αυτήν σε τρία σημεία: α) εγκαθίσταται στο εσωτερικό του κεντρικού κλίτους μια «σταυροειδής ενότητα» με πεσσούς που φέρουν τον τρούλο μέσω τόξων ή/και καμαρών, β) το κεντρικό κλίτος δεν είναι επίμηκες αλλά πολύ κοντό, με αποτέλεσμα οι διαστ. του ναού να πλησιάζουν στο τετράγωνο και γ) τα πλάγια κλίτη συνενώνονται με τον νάρθηκα ώστε να σχηματίζουν περίστωο, το οποίο επικοινωνεί με τον κεντρικό χώρο με τρίλοβα ή δίλοβα ανοίγματα. Ο Χαράλαμπος Μπούρας αναφέρει για την καταγωγή του τύπου: «Παλιές θεωρίες [...] αναφέρονται: α) σε βασιλικές τρουλλαίες στις οποίες το εγκάρσιο κλίτος φθάνει έως τους εξωτερικούς τοίχους, β) σε παλαιοχριστιανικά σταυρικά θολοσκεπή κτήρια τύπου του Οσίου Δαυΐδ Θεσσαλονίκης και γ) σε κτήρια τύπου ελευθέρου σταυρού στον οποίο προστίθενται παρεκκλήσια...»¹⁰⁷.

Ήδη από την περιγραφή των χαρακτηριστικών των δύο παραδειγμάτων της Πιερίας που μας απασχολούν, της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα και του επισκοπικού ναού του Κίτρους, τα οποία ο Μπούρας θεωρεί ότι αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα ναών με τρούλο και πίσωσχημο περίστωο, γίνεται εμφανές ότι δεν υπάρχει σταθερό πρότυπο στους μεταβατικούς ναούς με τρούλο και περίστωο. Πέραν της

¹⁰² Θεοχαρίδου 1994, 49.

¹⁰³ Mentzos 2001, 9-10.

¹⁰⁴ Μαρκή, 1988, 195.

¹⁰⁵ Κούντουρας, Μπακιρτζής 1996.

¹⁰⁶ Βελένης 2003, 70.

¹⁰⁷ Μπούρας 1999, 150-151.

εξαιρετικής ομοιότητας του ναού του Κίτρους με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης κανένα άλλο μνημείο από τα υπόλοιπα παραδείγματα μεταβατικών ναών που μας έχουν σωθεί δεν θεωρείται ακριβές αντίγραφο κάποιου συγκεκριμένου ναού. Και αυτό από μόνο του αρκεί να μας υποψιάσει ότι ειδικά στην περίπτωση του ναού του Κίτρους ήταν οικοδόμοι από τη Θεσσαλονίκη που έκτισαν τον συγκεκριμένο ναό με βάση σχέδια που προέκυψαν από σμίκρυνση της κάτοψης της Αγίας Σοφίας.

Με τον όρο περίστω εννοούμε ότι ο κεντρικός τρουλοσκεπής πυρήνας του ναού περιβάλλεται από περιμετρική στοά. Η στέγαση είναι χαμηλότερη από αυτήν του κεντρικού πυρήνα οριοθετώντας τους όγκους του κτίσματος και αναδεικνύοντας τον βοηθητικό χαρακτήρα του περιστώου-πλαisiού. Η Ευαγγελία Χατζητρύφωνος¹⁰⁸ επισημαίνει ότι ο ναός της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης αποτελεί το βασικό παράδειγμα για την κατανόηση του τύπου των ναών με τρούλο, περίστω και με τρεις προεξέχουσες αψίδες στα ανατολικά, διότι το περίστω εδώ αντικαθιστά τον νάρθηκα και τα πλάγια κλίτη. Τα πλάγια κλίτη έτσι αποβαίνουν βοηθητικοί χώροι, καθώς είναι αδύνατο να χωρέσουν όλοι οι πιστοί στον κεντρικό πυρήνα του ναού.

Η Χατζητρύφωνος υποστηρίζει ότι το περίστω μπορεί να δημιουργηθεί με δύο τρόπους¹⁰⁹. Κατά τον πρώτο, το περίστω κτίζεται μαζί με τον ναό εξ αρχής. Όταν το περίστω αποτελεί τμήμα του αρχικού σχεδιασμού, έχει αρμονικότερη σύνδεση με τους υπόλοιπους χώρους και η επικοινωνία επιτυγχάνεται μέσω ανοιγμάτων που έχουν προσχεδιαστεί και εναρμονιστεί με τη συνάρθρωση των επί μέρους τμημάτων του ναού. Κατά τον δεύτερο τρόπο, το περίστω κτίζεται εκ των υστέρων και καθορίζει την τελική όψη του ναού. Πράγματι, όταν το περίστω κτίζεται σε υστερότερη φάση, επιμέρους χώροι προστίθενται και σχηματίζουν το περίστω γύρω από τον ναό, ο οποίος είναι ήδη ολοκληρωμένος. Έτσι, ανάλογα με τις κατασκευές που προσκολλώνται στο κτίσμα διαμορφώνεται και η τελική εξωτερική μορφή του ναού. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού με τρούλο και περίστω συμπεριλαμβάνει από τον αρχικό σχεδιασμό κυρίως ναό και περίστω και γι' αυτό στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης το περίστω επιτυγχάνει να πλαισιώσει τον κεντρικό τρουλοσκεπή πυρήνα επιτυχώς.

Ως προς τη λειτουργία των επιμέρους χώρων, το βόρειο κλίτος παραχωρούνταν στις γυναίκες και το νότιο στους άνδρες, όπως άλλωστε γινόταν και στις παλαιότερες βασιλικές της Ύστερης αρχαιότητας. Στο νάρθηκα γινόταν η συνάντηση κληρικών και λαού και σχηματιζόταν η πομπή για την είσοδο του ευαγγελίου και του επισκόπου και της ακολουθίας του στο ναό (Μικρή είσοδος). Μόλις ξεκινούσε η θεία λειτουργία, οι πιστοί μετά την ακολουθία του επισκόπου εισέρχονταν στο ναό.

¹⁰⁸ Χατζητρύφωνος 2004, 92-103.

¹⁰⁹ Χατζητρύφωνος 2004, 39.

Ως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα το ευαγγέλιο αλλά και τα ιερά σκεύη αποθηκεύονταν στο διακονικό που βρισκόταν στο νότιο τμήμα του αιθρίου. Μετά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα οι χώροι φύλαξης μεταφέρθηκαν στην ανατολική πλευρά του ναού δεξιά και αριστερά του ιερού. Η τελετουργική μεταφορά των τιμίων δώρων από την πρόθεση προς το ιερό με την πομπή των ιερέων και των διακόνων (Μεγάλη είσοδος) επέβαλε ώστε ο χώρος να χρειάζεται μια περίκεντρη διάταξη, ώστε να είναι ορατή η πομπή από όλους τους πιστούς. Σταδιακά, οι ναοί έγιναν πιο τετραγωνισμένοι και μειώθηκε το μήκος τους. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στις οροφές, καθώς οι καμάρες έγιναν προοδευτικά ισοβαθείς και τα στηρίγματα πιο συμμετρικά. Έτσι, ο κεντρικός πυρήνας έχει στο κέντρο τον τρούλο, ο οποίος πλαισιώνεται από τέσσερις σταυρωτά διατεταγμένες καμάρες.

Το επίκεντρο όπου εστιάζεται το ενδιαφέρον των πιστών είναι ο χώρος κάτω από τον τρούλο: όλο το τελετουργικό που λαμβάνει χώρα μέσα στο ναό χρησιμοποιεί το περίστωο, ώστε να απομονωθεί ο τρουλαίος χώρος στο κέντρο και να πλαισιωθεί τριγύρω από το εκκλησίασμα¹¹⁰. Η σπουδαιότητα του τμήματος αυτού του ναού αναδεικνύεται και στο εξωτερικό. Μέσω της κλιμακούμενης στέγασης των διαφόρων τμημάτων του ναού υπερέχει όλων ο υψωμένος κεντρικός τρούλος. Τριγύρω στεγάζονται οι τέσσερις καμάρες και, χαμηλότερα, κάτω από ενιαία μονόρρητη στέγη καλύπτεται το περίστωο. Με τον τρόπο αυτόν, εκδηλώνεται η επιβλητικότητα του τρούλου και γίνεται σαφής ο περίκεντρος χαρακτήρας του περιστώου.

Ο ναός της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στα μέσα του 8ου αιώνα, είναι το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα του τύπου στις ελλαδικές περιοχές (φωτ. 9). Εντούτοις, ο τύπος παρουσιάζεται και σε πρωιμότερα παραδείγματα του 6ου αιώνα, όπως το Qasr Ibn Wardan¹¹¹ στη Συρία και το Cumanin Camii¹¹² στην Αττάλεια, καθώς και στο Kramolin της Βουλγαρίας¹¹³. Εκτός από την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης και την περίπου σύγχρονη Κοίμηση στη Νίκαια της Βιθυνίας¹¹⁴, τον 10^ο αιώνα ο τύπος υιοθετείται από την Κοίμηση στο Λάμποβο¹¹⁵, τους δύο ναούς της Πιερίας που εξετάζουμε και την Αγία Σοφία της Δράμας¹¹⁶. Στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα έχει τοποθετηθεί η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Αιανή Κοζάνης, που διασώζει τον κεντρικό τρουλοσκεπή πυρήνα ενός ναού με τρούλο και περίστωο¹¹⁷, καθώς και βορειότερα, ο ναός της Παναγίας

¹¹⁰ Βλ. και Dargrouzès 1976, όπου όλη η τελετουργία λαμβάνει χώρα στο κέντρο του ναού.

¹¹¹ Krautheimer 1991, 304-308, 323-324, εικ. 203-207.

¹¹² Στο ίδιο, 361-363, εικ. 260.

¹¹³ Ćurčić 2010, 233-234, εικ. 249.

¹¹⁴ Στο ίδιο, 355 κεξ., εικ. 253-254.

¹¹⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 11 κεξ.

¹¹⁶ Κούντουρας, Μπακιρτζής 1996. Για τους ναούς αυτούς, βλ. κα Ćurčić 2010, 318-321, εικ. 340-342 (στην εικ. 341 οι ναοί έχουν σχεδιαστεί στην ίδια κλίμακα).

¹¹⁷ Οικονόμου 2003.

στο Drenovo της Βόρειας Μακεδονίας¹¹⁸ και η Stara Pavlica της Σερβίας¹¹⁹. Στον 14ο αιώνα έχει χρονολογηθεί το καθολικό της μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα της Θεσσαλίας¹²⁰, πιθανώς στην τρίτη ή την τέταρτη δεκαετία, σύμφωνα με τη νεότερη άποψη του Γιώργου Βελένη¹²¹. Στην Κωνσταντινούπολη πέντε καθολικά μονών ανήκουν στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο: το Gül Camii, το Fethiye Camii (της μονής Παμμακαρίστου), το Kalenderhane Camii (της μονής Κυριώτισσας), του 12ου αιώνα, και η νότια εκκλησία του Fenerî Isa Camii (της μονής Λιβός) και το Koca Mustafa Paşa Camii (της μονής του αγίου Ανδρέα εν τη Κρίσει)¹²², των τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα.

¹¹⁸ Ćurčić 2010, 400-401, εικ. 436A. Η Marica Šuput θεωρεί τον ναό του 14ου αι. (βλ. Šuput 2003).

¹¹⁹ Ćurčić 2010, 401, εικ. 436B.

¹²⁰ Hatziyannis 1994.

¹²¹ Velenis 1998-1999.

¹²² Eyice 1980, 7-33. Krautheimer 1991, 355-367. Ćurčić 2010, 358-359, 364-366, 367-369, 532-534.

4. Συμπεράσματα - Χρονολόγηση

4.1. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα

Η αρχική φάση του ναού της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα, ως προς τα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά, ανάγεται σε εποχή μεταγενέστερη της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης, ή και της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια¹²³. Ο Ευθύμιος Τσιγαρίδας το 1973 αφού καταχώρησε τον ναό στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστω, προσπάθησε να τον χρονολογήσει. Λαμβάνοντας υπόψη τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, το ύψος στο οποίο φτάνει ο τρούλος, αλλά και την απουσία των οδοντωτών ταινιών από τα παράθυρα τοποθέτησε το μνημείο στον 10ο αιώνα. Ιδιαίτερα πρώιμο χαρακτηριστικό του ναού αποτελούν το τρίβηλο και τα δύο προσκτίσματα στα πλάγια του νάρθηκα¹²⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση του ναού αποτελούν τα υλικά κατασκευής του. Ορισμένα από τα γλυπτά που τοποθετήθηκαν στο ναό προέρχονται από τις βασιλικές του Δίου, την επισκοπική και την κοιμητηριακή. Συγκεκριμένα, οι κίονες του ναού της Παναγίας έχουν ίδιο ύψος με τους κίονες του επισκοπικού ναού στο Δίον. Συγχρόνως, τρία από το σύνολο των τεσσάρων επικράνων ανήκουν στα επιθήματα της βασιλικής. Επιπρόσθετα, από τον κοιμητηριακό ναό προέρχονται τα θωράκια και ένας σημαντικός αριθμός ιωνικών κιονοκράνων. Το διάστημα που μεσολάβησε από την μετασκευή του επισκοπικού ναού στο Δίον μέχρι την ανέγερση της εκκλησίας στην Κουντουριώτισσα είναι άγνωστο, καθώς, η μεταφορά των γλυπτών μπορεί να μην έγινε εξαρχής αλλά σταδιακά ή ακόμη και υστερότερα από την ίδρυση του δεύτερου (εικ. 12-13). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά στο γεγονός ότι πολλά από τα γλυπτά, όπως για παράδειγμα τα θωράκια βρέθηκαν έντονα θραυσμένα πιθανόν για να αξιοποιηθούν για την κατασκευή ασβέστη¹²⁵.

¹²³ Βοκοτόπουλος 1975 (1992), πίν. 36α.

¹²⁴ Για την επιβίωση του τριβήλου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Βοκοτόπουλος 1975 (1992), 160 σημ. 2 με παραδείγματα. Για τα προσκτίσματα, βλ. Ορλάνδος 1952-1956, 224-228. Βαραλής 2008.

¹²⁵ Λαζαρίδης 1973-1974, 764 σχέδ. 20 και 765 σχέδ. 21.

4.2. Ο επισκοπικός ναός του Κίτρου

Ο μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός στο Κίτρος χρονολογείται στα τέλη του 10^{ου} αιώνα. Αναγέρθηκε, όπως περιγράφηκε παραπάνω πάνω από μια προγενέστερη βασιλική που πιθανόν ανάγεται στον 6^ο αιώνα. Μάλλον τα spolia του 7^{ου} αιώνα για τα οποία κάνει λόγο ο Αριστοτέλης Μέντζος και ανάγει το οικοδόμημα πριν από τον 10^ο αιώνα δεν ανήκουν στο ναό¹²⁶. Από τις ανασκαφές της 9^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ήρθαν στο φως ευρήματα που δεν μπορούν να οδηγήσουν σε αμφιβολίες σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού. Η διεξοδική έρευνα της Ευτέρπης Μαρκή απέδειξε τη χρονολόγηση της ίδρυσης της εκκλησίας όσο και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις σ' αυτόν: στα τέλη του 10ου αιώνα ιδρύθηκε η εκκλησία αντιγράφοντας πλήρως το σχέδιο, τα κατασκευαστικά και τα μορφολογικά στοιχεία της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, όσα βεβαίως μπορούν να διαπιστωθούν¹²⁷. και λίγο μετά το 1204 οι Λατίνοι μετέτρεψαν το ναό σε στρατόπεδο, όπως μαρτυρεί ο πύργος στο ιερό βήμα και οι άλλες μετατροπές στον υπόλοιπο ναό.

Συνοψίζοντας, η έρευνά μου επικεντρώθηκε στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα και στον επισκοπικό ναό του Κίτρου, δύο εκκλησίες που ανήκουν στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο. Ο πρώτος ναός παρουσιάζει αναντίρρητες ομοιότητες στην κάτοψη με την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βόρειας Ηπείρου, ενώ ο δεύτερος ναός αποτελεί αντίγραφο σε σμίκρυνση της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης.

Η μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τύπου μου έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω πιο διεξοδικά τους δύο ναούς. Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατή η εξήγηση για το ποιοί παράγοντες συνέβαλαν ώστε ο ναός του τύπου με τρούλο και περίστωο να μη γνωρίσει μεγάλη διάδοση στον βορειοελλαδικό χώρο¹²⁸. Οι δύο εκκλησίες της Πιερίας ανάγονται στον 10^ο αιώνα, στο κέντρο της βασιλείας της Μακεδονικής δυναστείας σε μια περίοδο ειρήνης και ανάπτυξης των κατά τόπων επισκοπών.

¹²⁶ Μέντζος 1997.

¹²⁷ Μαρκή 2001, 49-56.

¹²⁸ Σωτηρίου 1932, 97-127.

Βιβλιογραφία

A. Ελληνόγλωσση

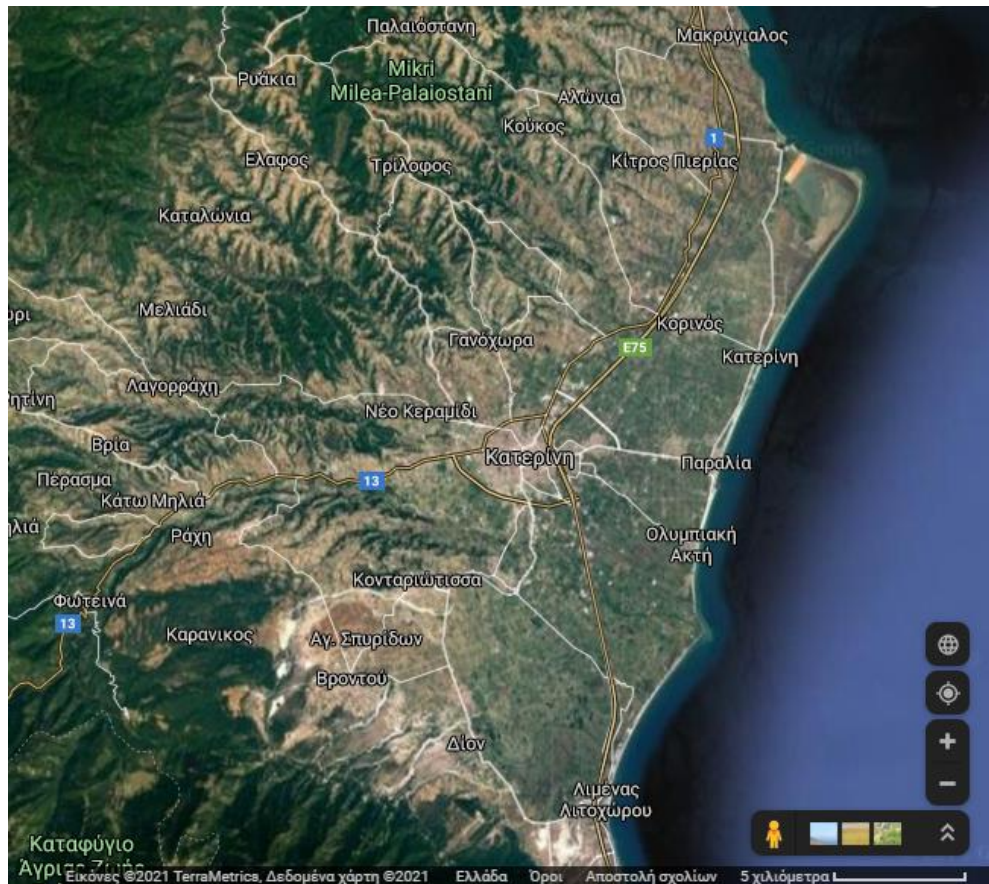
- Βαραλής 2008 Βαραλής Ι.Δ., Τα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών, στο: Καραγιάννη Φλ., επιμ., *Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, ΑΙΜΟΣ, Κύκλος Σεμιναρίων: Μεσαιωνική αρχιτεκτονική και λειτουργία, Σεμινάριο 2ο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2008, 70-83
- Βελένης 1997 (2004) Βελένης Γ., «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων πόλις 3* (1997), 70-77 (ανατ. *Θεσσαλονικέων πόλις 13* [2004], 72-81)
- Βελένης 2001 Βελένης Γ., «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Αισθητική προσέγγιση», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 1-25
- Βελένης 2003 Βελένης Γ., *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη, Ακαδημία Αθηνών, 5 Μαρτίου 2002*, Αθήνα 2003
- Βοκοτόπουλος 1975 (1992) Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1975 (2η έκδ. 1992)
- Γκιολές 1998 Γκιολές Ν., *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Ναοδομία (200-600)*, Αθήνα 1998, 2^η έκδ.
- Γκιολές 2014 Γκιολές Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 2014
- Γραίκος 2004 Γραίκος Ν., *Ο λόφος με την παλιά εκκλησία στη ζωή του χωριού μου. Ερευνώ το παρελθόν και το παρόν προτείνω λύσεις για το μέλλον, Κονταριώτισσα: ΥΠ.Ε.Π.Θ. - Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Δημοτικό Σχολείο Κονταριώτισσας Πιερίας, Κουντουριώτισσα 2004*
- Γραίκος 2006 Γραίκος Ν., *Αφηγήσεις και φωτογραφίες για το περιβάλλον του τόπου μου. Οι εθνογραφικές και οι εικονιστικές μαρτυρίες στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, Κονταριώτισσα: ΥΠ.Ε.Π.Θ. - Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Δημοτικό Σχολείο Κονταριώτισσας Πιερίας, Κουντουριώτισσα 2006*
- Γούναρης 2000 Γούναρης Γ., *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία, Α' Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000
- Θεοχαρίδου 1994 Θεοχαρίδου Κ., *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1994
- Καραγιάννη 2010 Καραγιάννη Φλ., *Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4ος-15ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2010
- Κούντουρας, Μπακιρτζής 1996 Κούντουρας Α., Μπακιρτζής Χ., *Η Αγία Σοφία Δράμας, στο: Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός, Δήμος Δράμας, Επιστημονική συνάντηση, Δράμα, 24-25 Νοεμβρίου 1989*, Δράμα 1996, 141-155
- Λαζαρίδης 1973-1974 Λαζαρίδης Π., «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας», *ΑΔ 29* (1973-1974), Β'3-Χρονικά, 729-767

- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1989 Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., «Πρώτες ανασκαφικές έρευνες μέσα στο κάστρο του Πλαταμώνα 1989», στο: *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 165-176
- Μαμαλούκος 2003 Μαμαλούκος Στ., «Ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 119-130
- Μαμαλούκος 2009 Μαμαλούκος Στ., «Η προσέγγιση της διαδικασίας του σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική μέσα από τη μελέτη των μνημείων: Μια αφορμή για προβληματισμό σχετικά με τη χρήση προπλάσμάτων», στο: Βαραλής Ι.Δ., επιμ., *Προπλάσματα στη μεσαιωνική αρχιτεκτονική (Βυζάντιο, ΝΑ Ευρώπη, Ανατολία), Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2009, 37-48
- Μαρκή 1984 Μαρκή Ε., «Νομός Πιερίας, Ναός Πύδνας, Μηλιά», *ΑΔ* 39 (1984), Β'-Χρονικά, 242
- Μαρκή 1985 Μαρκή Ε., «Βυζαντινή Πύδνα», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 28-29 Ιουλίου και 4-5 Αυγούστου 1984*, Θεσσαλονίκη 1985
- Μαρκή 1986α Μαρκή Ε., «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Βροντισμένης», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία: Καλοκαίρι 1985*, Θεσσαλονίκη 1986, 16-29
- Μαρκή 1986β Μαρκή Ε., «Μεσοβυζαντινός ναός», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία: Καλοκαίρι 1985*, Θεσσαλονίκη 1986, 61-64
- Μαρκή 1988 Μαρκή Ε., «Ανασκαφές βυζαντινής Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 195-206
- Μαρκή 1989 Μαρκή Ε., «Ανασκαφή Κάστρου Πύδνας 1989», στο: *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 177-188
- Μαρκή 1990α Μαρκή Ε., «Παρατηρήσεις στον οικισμό της αρχαίας Πύδνας», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη: Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου (Καβάλα, 9-11 Μαΐου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1990, 45-56
- Μαρκή 2001 Μαρκή Ε., *Κίτρος. Μια πόλη-κάστρο της βυζαντινής περιφέρειας. Αρχαιολογική και ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2001
- Μαρκή 2008 Μαρκή Ε., «Αρχαιολογικές διαδρομές στην Πιερία», στο: *Πιερία* 3, 559-571
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 1985 Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., «Οι γνώσεις μας για την χριστιανική Πιερία», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 28-29 Ιουλίου και 4-5 Αυγούστου 1984*, Θεσσαλονίκη 1985
- Μαυροπούλου-Τσιούμη 2014 Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., *Αγία Σοφία ο μεγάλος ναός της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2014
- Μέντζος 1981 Μέντζος Α., «Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 21 (1981), 201-221
- Μέντζος 1988 Μέντζος Α., «Σφραγίσματα σε πλίνθους από το Δίο και τη Θεσσαλονίκη», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988), 196-197
- Μέντζος 1997 Μέντζος Α., «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Πιερίας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο», στο: *Πιερία* 1, 151-165
- Μισίου 2002 Μισίου Δ., «Η βυζαντινή Πιερία από τον 4ο στον 9ο αιώνα. Πόλεις, διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση», στο: *Πιερία* 2, 35-76
- Μπούρας 1999 Μπούρας Χ., *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, τόμ. Β, Αθήνα 1999
- Μπούρας 2001 Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001

- Οικονόμου 2003 Οικονόμου Κ.Ε., *Η αρχιτεκτονική της Κοιμήσεως Θεοτόκου στην Αιανή Κοζάνης, Μορφολογική, τυπολογική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 2003
- Παπαζώτος 1984 Παπαζώτος Θ.Ν., «Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πιερίας», *Παρουσία. Περιοδική έκδοση Λαϊκής Επιμόρφωσης Νομού Πιερίας* 1 (1984)
- Παπαζώτος 1986 Παπαζώτος Θ., «Μεσαιωνική τοπογραφία του Νομού Πιερίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 29-42
- Παπαζώτος 1990 Παπαζώτος Θ., «Μνημειακή τοπογραφία της Πιερίας», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Καλοκαίρι 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, 49-66
- Πιερία 2 Γραίκος Ν. (επιμ.), *Η Πιερία στα Βυζαντινά και Νεότερα Χρόνια, 2ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά (Κατερίνη, 27-29 Νοεμβρίου 1998)*, Κατερίνη 2002
- Πιερία 3 Γραίκος Ν. (επιμ.), *Η Πιερία στα Βυζαντινά και Νεότερα Χρόνια, 3ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά (Κατερίνη, 25-29 Νοεμβρίου 2003)*, Κατερίνη 2008
- Σαμπανοπούλου 2007 Σαμπανοπούλου Σ.Β., «Κονταριώτισσα (Δήμος Δίου)», στο: Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Δίκτυο Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας (Νομοί Θεσσαλονίκης – Κιλκίς – Πιερίας), Πρόσωπο και Χαρακτήρας, Τετράδια Αρχαιολογίας* 5, Θεσσαλονίκη 2007, 243-244, 287-288, 363-364
- Σέμογλου 2002 Σέμογλου Α., «Το πρόγραμμα του τρούλου της Παναγίας Κουντουριώτισσας στην Πιερία, Εικονογραφικά πρότυπα και παράλληλα», στο: *Πιερία* 2, 707-723
- Σταυρίδου-Ζαφράκα 1997 Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., «Η Πιερία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Προβλήματα έρευνας», στο: *Πιερία* 1, 111-126
- Σωτηρίου 1932 Σωτηρίου Μ., «Οι μετά τρούλου ναοί της μεταβατικής εποχής», *ΠΧΑΕ* 1 (1932), 97-127
- Τσιγαρίδας 1973 Τσιγαρίδας Ε., «Κουντουριώτισσα», *ΑΔ* 28 (1973), Β'2-Χρονικά, 489-492
- Χατζητρύφωνος 2004 Χατζητρύφωνος Ε., *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός - λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 2004
- Β. Ξενόγλωσση**
- Arena, Colistra, Mediati 2015 Arena M., Colistra D., Mediati D., «La Cattolica di Stilo. Rilievo e rilettura di un monumento bizantino», *DisegnareCon* 8/15 (2015), 1.1-14
- Ćurčić 2010 Ćurčić Sl., *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven, London 2010
- Darrouzès 1976 Darrouzès J., «Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel», *REB* 34 (1976), 45-78
- Darrouzès 1981 Darrouzès J. *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981
- Hatziyannis 1994 Hatziyannis M., «L'architecture du catholicon de l'Olympiotissa à Elasson et les relations architecturales entre la Thessalie et la

- Macédoine à l'époque des Paléologues», στο: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, II, Αθήνα 1994, 371-386.
- Jordanes 1915 De origine actibusque Getarum, μετφρ. Ch.C. Mierow (Princeton, New Jersey, London 1915), 134 κεφ. 286-288
- Mentzos 2001 Mentzos A., «Early Byzantine Ecclesiastical Architecture in Pieria», στο: Burke J., Scott R., επιμ., *Byzantine Macedonia, Art, Architecture, Music and Hagiography, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Melbourne 2001, 7-12
- Vélénis 1998-1999 Vélénis G., «L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos», *Zograf* 27 (1998-1999), 103-112
- Zago 2009 Zago Fr., «La Cattolica di Stilo e i suoi affreschi», *Zograf* 33 (2009) 43-61

Πίνακες

Εικ. 1. Χάρτης Πιερίας (πηγή: Google Earth)

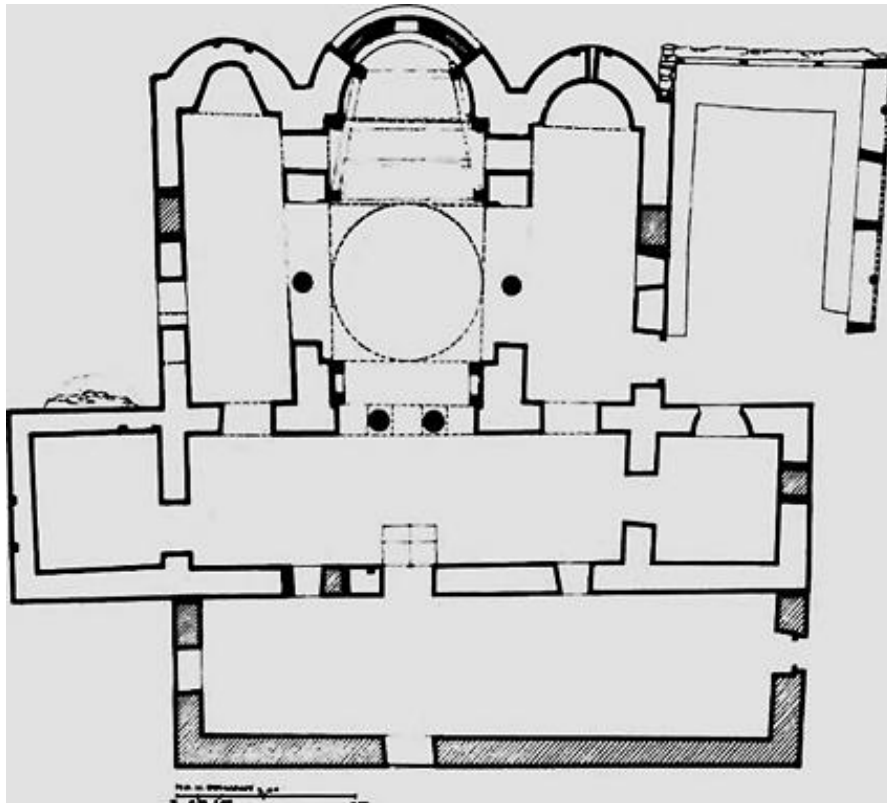
Εικ. 2. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, άποψη από τα ΝΑ
(πηγή: http://photos.wikimapia.org/p/00/00/80/89/43_big.jpg)

Εικ. 3. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, άποψη του Α τοίχου πριν από τις εργασίες (πηγή: Τσιγαρίδας 1973, πίν. 450α)

Εικ. 4. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, άποψη της Ν πρόσοψης πριν από τις εργασίες (πηγή: Τσιγαρίδας 1973, πίν. 451α)

Εικ. 5. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας κάτοψη (πηγή: Λαζαρίδης 1973-1974, σχέδ. 18)

Εικ. 6. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, τομή πριν από τις εργασίες, με τις εσωτερικές υποστυλώσεις κατά χώραν (πηγή: Λαζαρίδης 1973-1974, σχέδ. 19)

Εικ. 7. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας κατά τις εργασίες του 1974
(πηγή: Λαζαρίδης 1973-1974, πίν. 552α-β)

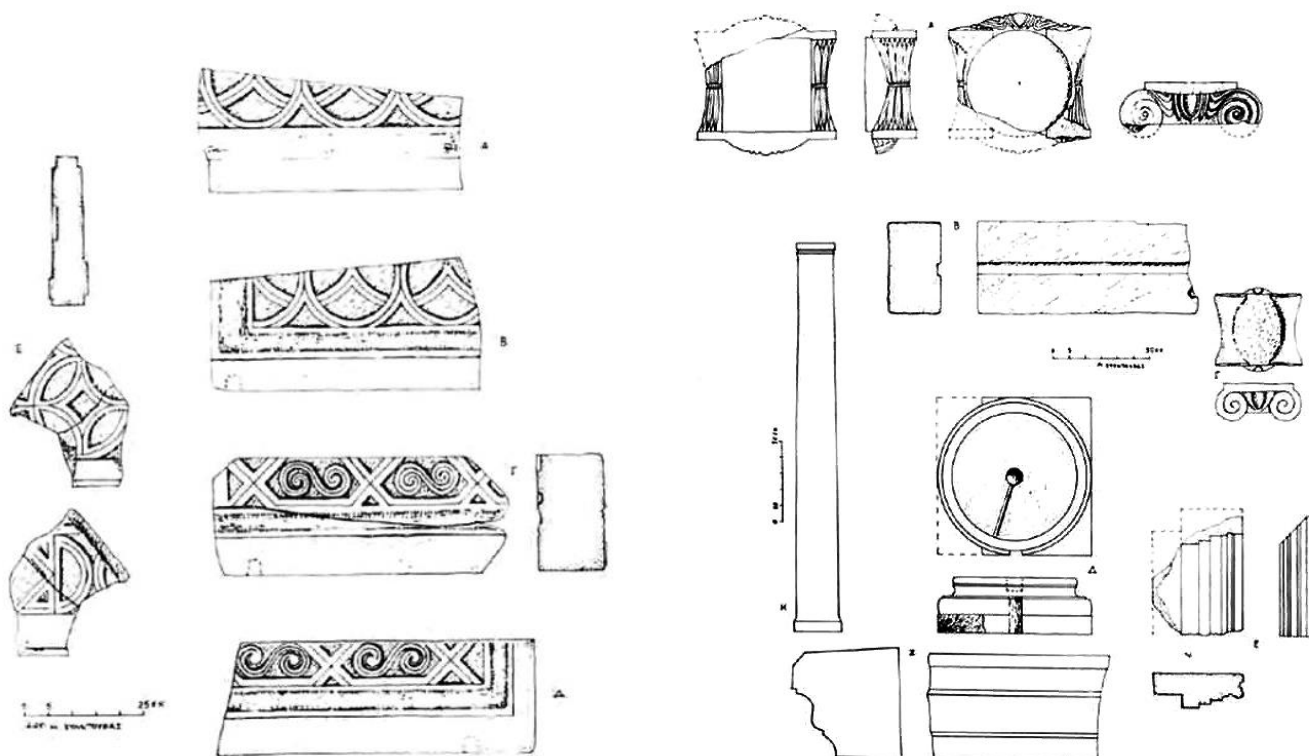
Εικ. 8. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, άποψη του ναού από Ν, μετά τις εργασίες του 1974
(πηγή: Λαζαρίδης 1973-1974, πίν. 552δ)

Εικ. 9. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, άποψη του τρούλου
(πηγή: https://farostoupnevmatos.blogspot.com/2019/08/2_7.html)

Εικ. 10-11. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, κιονόκρανο Β διβήλου (πηγή: Τσιγαρίδας 1973, πίν. 449β)
και άποψη του εσωτερικού με εμφανή την τοιχοποιία των Α τοιχοπεσσών (πηγή: <https://www.dion-olympus.gr/byzantinos-naos-panagias-kontariotissa/>)

Εικ. 12-13. Τμήματα θωρακίων και αρχιτεκτονικά μέλη (Λαζαρίδης 1973-1974, 765 σχέδ. 20-21)

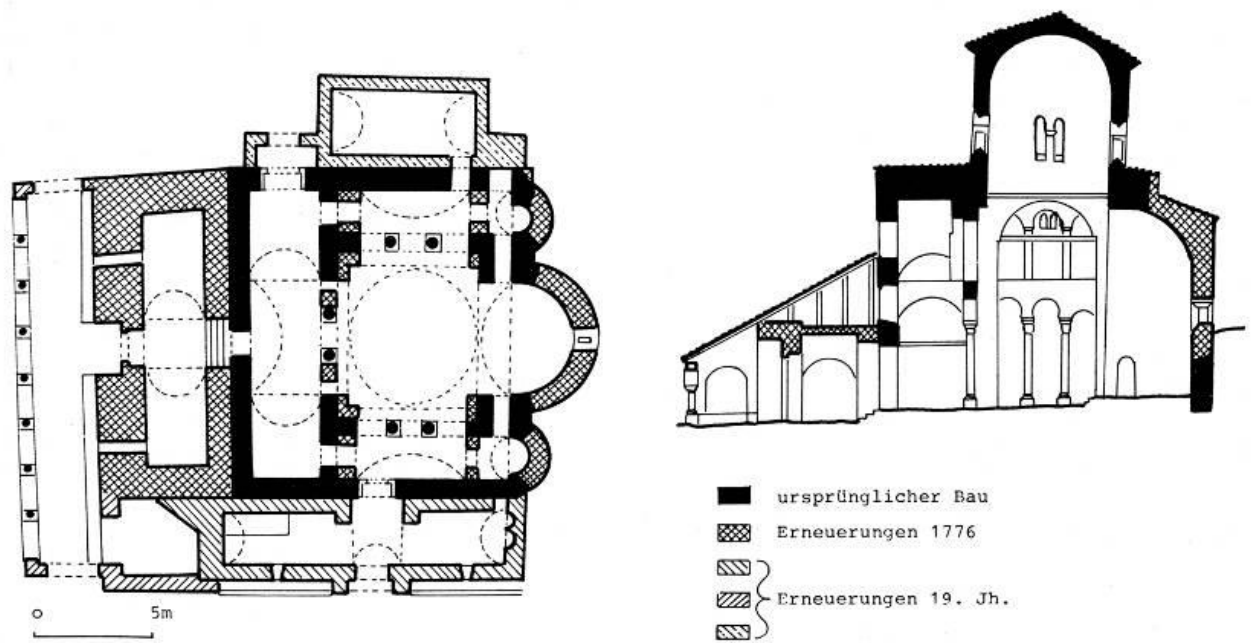
Εικ. 14. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, το τρίβηλο (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)

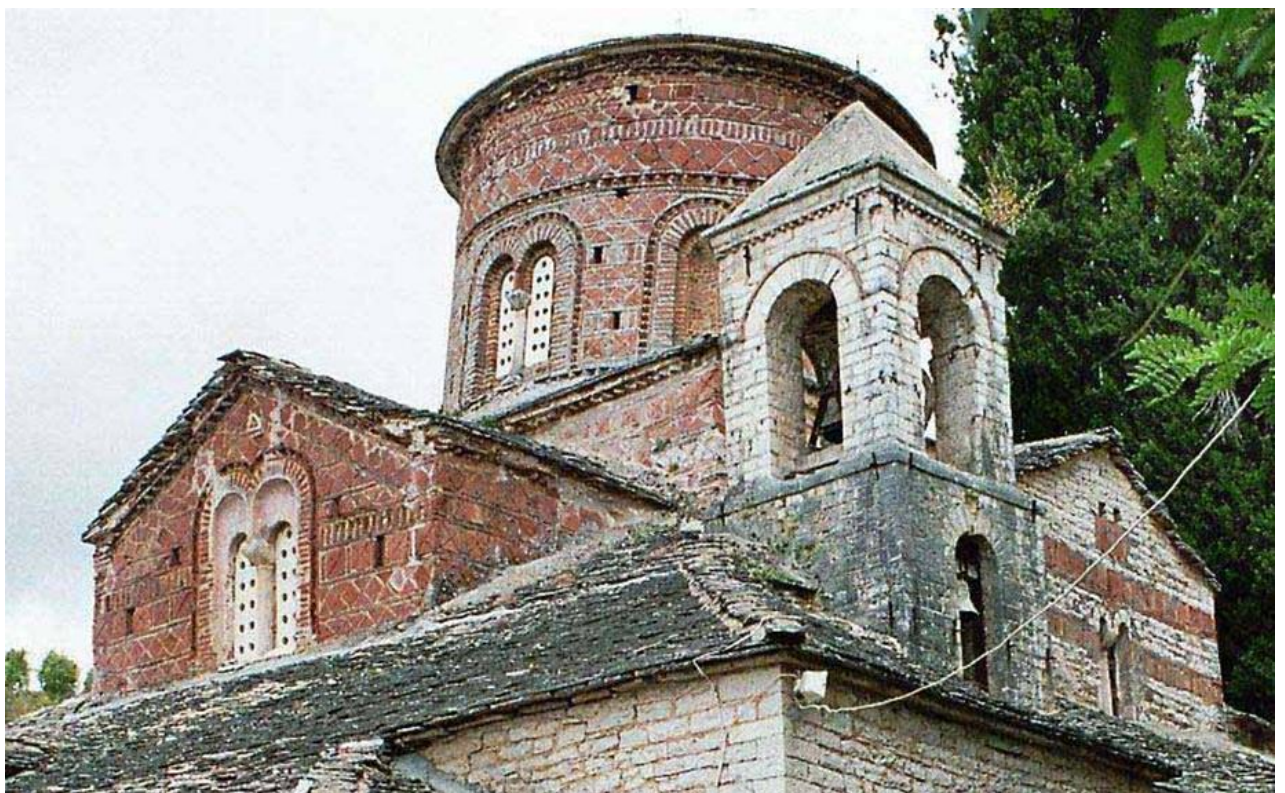
Εικ. 15. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα του Β διβήλου (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ.Π)

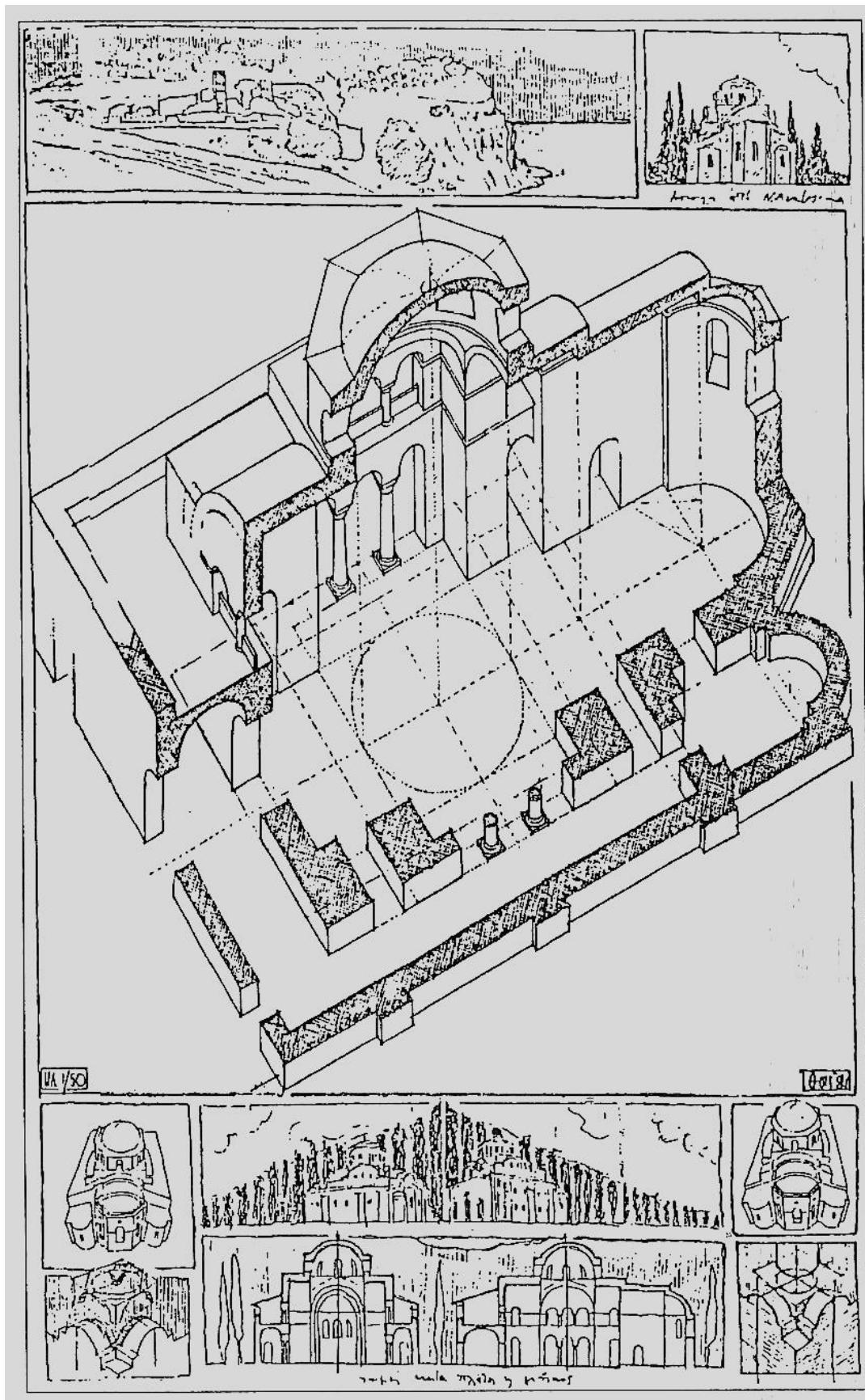
Εικ. 16. Κουντουριώτισσα, ναός Παναγίας, ΝΔ πρόσκτισμα (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)

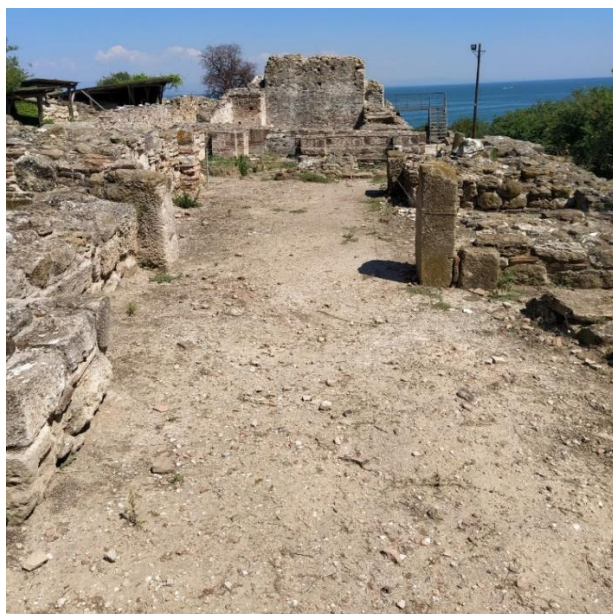
Εικ. 17. Λάμποβο Βορείου Ηπείρου, ναός Κοίμησης, κάτοψη και τομή (κατά Α. Μeksi)

Εικ. 18. Λάμποβο Βορείου Ηπείρου, ναός Κοίμησης. άποψη του τρούλου από τα ΝΔ (πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/56/Labova_e_Kryqit3.jpg)

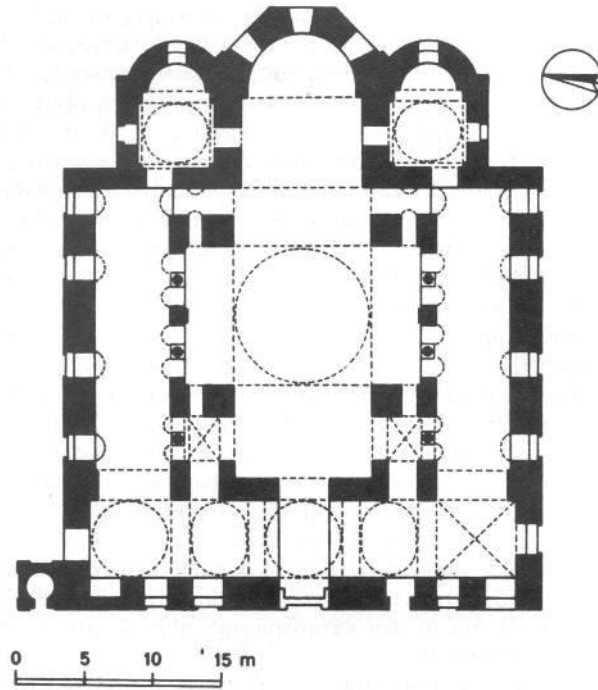
Εικ. 19. Κίτρος, επισκοπικός ναός, τομή σε αξονομετρικό
(σχέδιο: Θ. Ομήρου, πηγή: Μαρκή 2001, σχέδ. 8)

Εικ. 20. Κίτρος, επισκοπικός ναός, άποψη του εσωτερικού (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)

Εικ. 21-22. Κίτρος, επισκοπικός ναός, Α τοίχος, αψίδες ιερού (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)

Εικ. 23. Θεσσαλονίκη, ναός Αγίας Σοφίας κάτοψη (πηγή: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH396/Didaktiko%20yliko/PanKal06.htm>)

Εικ. 24. Θεσσαλονίκη, ναός Αγίας Σοφίας, Α τοίχος, αψίδες ιερού (πηγή: προσωπικό αρχείο Σ.Π.)

Εικ. 25. Θεσσαλονίκη, ναός Αγίας Σοφίας, άποψη κεντρικής αψίδας
(πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)

Εικ. 26. Θεσσαλονίκη, ναός Αγίας Σοφίας, άποψη Δ πρόσοψης
(πηγή: προσωπικό αρχείο Σ. Π.)